David K. Wyatt

จดหมายเหตุ

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสด็จประพาสแหลมมลายู

คราว ร.ศ. ๑๐๙ ร.ศ. ๑๑๗ ร.ศ. ๑๑๙ ร.ศ. ๑๒๔ ร.ศ. ๑๒๘

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ

ให้พิมพ์พระราชทานเนื่องในการบำเพ็ญพระราชกุศล

เมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสีมา

เสด็จทิวงคตมาถึงปัญญาสมวาร

ณวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสีมา
ฉายเมื่อโสกันต์ พ.ศ. ๒๔๔๔

คำอธิบาย

หนังสือพระราชทานในการบำเพ็ญพระราชกุศล เมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสีมา เสด็จทิวงคตมาถึงสัตตมวาร เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์จดหมายเหตุ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสแหลมมลายู ๒ คราว คือ เมื่อคราว ร.ศ. ๑๐๗ คราว ๑ และ ร.ศ. ๑๐๘ คราว ๑ มาถึงการบำเพ็ญพระราชกุศลเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช ฯ พระองค์นั้น เสด็จทิวงคตมาถึงปัญญาสมวาร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมจดหมายเหตุพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสแหลมมลายูในคราวต่อ ๆ มา พิมพ์พระราชทานอีกเล่ม ๑

จดหมายเหตุเสด็จประพาสแหลมมลายูซึ่งรวมพิมพ์ในเล่มนี้ เสด็จประพาส ๕ คราว คือ

คราว ร.ศ. ๑๐๙ เสด็จจากกรุงเทพ ฯ ทางชลมารค ไปขึ้นที่เมืองชุมพร เสด็จโดยทางสถลมารคข้ามแหลมมลายูไปเมืองกระบุรี ทรงเรือพระที่นั่งแต่นั้นไปเมืองระนอง เมืองตะกั่วป่า เมืองภูเก็ต เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองพังงา เกาะลันตา เมืองตรัง เกาะลังกาวี เมืองไทรบุรี แล้วเสด็จประพาสตามหัวเมืองขึ้นของอังกฤษ คือ เมืองเปร่ะ เมืองสลางอ เมืองมละกา เมืองสิงคโปร์ เมืองปาหัง แล้วกลับเข้าพระราชอาณาเขต ประพาสเมืองกลันตัน เมืองหนองจิก เมืองสงขลา เมืองชุมพร แล้วเสด็จกลับคืนกรุงเทพ ฯ

คราว ร.ศ. ๑๑๗ เสด็จจากกรุงเทพ ฯ โดยทางชลมารค ไปประพาสเกาะพงันและเมืองสงขลา เมืองกลันตัน เมืองตรังกานู ขากลับเสด็จประพาสเมืองสายบุรี เมืองนครศรีธรรมราช เมืองหลังสวน เมืองชุมพร โดยลำดับ แล้วกลับกรุงเทพ ฯ

คราว ร.ศ. ๑๑๙ เสด็จทางชลมารค ไปประพาสเกาะสีชังศรีมหาราชาแล้วข้ามไปเมืองชุมพร เมืองหลังสวน เมืองนครศรีธรรมราช เมืองกลันตัน ขากลับแวะเมืองสายบุรี เมืองตานี เมืองสงขลา เกาะพงัน แล้วตัดมาศรีมหาราชา กลับกรุงเทพ ฯ

คราว ร.ศ. ๑๒๔ เสด็จทางชลมารค ไปประพาสเมืองประจวบศีรีขันธ์ เมืองชุมพร เมืองสงขลา บางนรา (เมืองนราธิวาส) เมืองกลันตัน เมืองตรังกานู ขากลับแวะเมืองตานี เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองชุมพร เมืองกำเนิดนพคุณ แล้วกลับกรุงเทพ ฯ

คราว ร.ศ. ๑๒๘ เสด็จทางชลมารค ไปประพาสเมืองชุมพร เกาะพงัน เกาะสมุย เมืองหลังสวน ขากลับแวะอำเภอปราณ บ้านฉะอำ แล้วข้ามไปทางตวันออกกลับกรุงเทพ ฯ

จดหมายเหตุเล่มนี้ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงพระนิพนธ์เปนพื้น เหมือนกับจดหมายเหตุเสด็จประพาสแหลมมลายูซึ่งได้พิมพ์ในเล่มก่อน

ด.ร.

สารบารพ์

เรื่องเสด็จประพาสคราวรัตนโกสินทรศก ๑๐๙

ประกาศการรักษาพระนคร	หน้า ๑
เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ	,, ๓
เสด็จไปถึงเมืองชุมพร	,, ๔
เสด็จไปถึงเมืองกระบุรี	,, ๑๐
เสด็จไปถึงเมืองระนอง	,, ๑๑
เสด็จไปถึงเมืองตะกั่วป่า	,, ๑๔
เสด็จไปถึงเมืองภูเก็ต	,, ๑๖
เสด็จไปถึงเมืองตะกั่วทุ่ง	,, ๑๘
เสด็จไปถึงเมืองพังงา	,, ๒๐
เสด็จไปถึงเกาะลันตา	,, ๒๓
เสด็จไปถึงเมืองตรัง	,, ๒๓
เสด็จไปถึงเกาะลังกาวี	,, ๒๕
เสด็จไปถึงเมืองไทรบุรี	,, ๓๐
เสด็จไปถึงเมืองปีนัง	,, ๓๔
เสด็จไปถึงเมืองเประ	,, ๔๑
เสด็จไปถึงเมืองสะลางอ	,, ๔๓
เสด็จไปถึงเมืองมละกา	,, ๔๕

เสด็จไปถึงเมืองสิงคโปร์	หน้า ๔๖
เสด็จกลับถึงเมืองปาหัง	,, ๕๑
เสด็จกลับถึงปากน้ำเมืองกลันตัน	,, ๕๓
เสด็จกลับถึงปากน้ำเมืองหนองจิก	,, ๕๔
เสด็จกลับถึงปากน้ำเมืองสงขลา	,, ๕๔
เสด็จกลับถึงแหลมชุมพุก	,, ๕๕
เสด็จกลับถึงอ่าวชุมพร	,, ๕๕
เสด็จกลับถึงสามร้อยยอด	,, ๕๖
การยกช่อฟ้าพลับพลาในถ้ำสามร้อยยอด	,, ๕๖
เสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ	,, ๕๖

เรื่องเสด็จประพาสคราวรัตนโกสินทรศก ๑๑๗

เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ	หน้า ๕๗
เสด็จไปถึงเกาะพงัน	,, ๕๘
เสด็จไปถึงเมืองสงขลา	,, ๕๙
เสด็จไปถึงเมืองกลันตัน	,, ๖๑
เสด็จไปถึงเมืองตรังกานู	,, ๖๓
เสด็จกลับถึงเมืองสายบุรี	,, ๖๕
เสด็จกลับถึงนครศรีธรรมราช	,, ๖๖

เสด็จกลับถึงเกาะพงัน	หน้า ๗๒
เสด็จกลับถึงเมืองหลังสวน	,, ๗๓
เสด็จกลับถึงเมืองชุมพร	,, ๗๕
เสด็จกลับถึงบางตะพาน	,, ๗๕
เสด็จกลับถึงเกาะหลัก	,, ๗๖
เสด็จกลับถึงเกาะไผ่	,, ๗๖
เสด็จกลับถึงเกาะสีชัง	,, ๗๖
เสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ	,, ๗๗

เรื่องเสด็จประพาสคราวรัตนโกสินทรศก ๑๑๙

เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ	หน้า ๗๘
เสด็จไปถึงศรีมหาราชา	,, ๗๙
เสด็จไปถึงชุมพรและเกาะเต่าเกาะพงัน	,, ๘๐
เสด็จไปถึงเกาะกระหน้าเมืองนครศรีธรรมราช	,, ๘๑
เสด็จไปถึงเมืองกลันตัน	,, ๘๒
เสด็จกลับถึงเมืองตานี	,, ๘๔
เสด็จกลับถึงเมืองจนะ	,, ๘๖
เสด็จกลับถึงเมืองสงขลา	,, ๘๖
เสด็จกลับถึงเกาะพงัน	,, ๘๙

เสด็จกลับถึงเกาะสมุย	หน้า ๙๐
เสด็จกลับถึงศรีมหาราชา	,, ๙๒
เสด็จกลับถึงเกาะสีชัง	,, ๙๓
เสด็จโดยรถไฟจากเมืองสมุทปราการถึงกรุงเทพ ฯ	,, ๙๓

เรื่องเสด็จประพาสคราวรัตนโกสินทรศก ๑๒๔

เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ	หน้า ๙๔
เสด็จไปถึงเมืองประจวบคิรีขันธ์	,, ๙๔
เสด็จไปถึงเมืองชุมพร	,, ๙๕
เสด็จไปถึงเกาะพงัน	,, ๙๖
เสด็จไปถึงเมืองสงขลา	,, ๙๖
เสด็จไปถึงบางนรา	,, ๙๗
เสด็จไปถึงเมืองกลันตัน	,, ๙๘
เสด็จไปถึงเมืองตรังตานู	,, ๙๙
เสด็จกลับถึงเมืองยิหริ่ง	,, ๑๐๐
เสด็จกลับถึงเมืองตานี	,, ๑๐๐
เสด็จกลับถึงเมืองสงขลา	,, ๑๐๑
เสด็จกลับถึงเมืองนครศรีธรรมราช	,, ๑๐๒
เสด็จกลับถึงเกาะพงัน	,, ๑๐๖

เสด็จกลับถึงเกาะลังกาวี่ หน้า ๑๐๗
เสด็จกลับถึงเมืองกำเนิดนพคุณ ,, ๑๐๗
เสด็จกลับถึงเมืองสมุทปราการ ,, ๑๐๘
เสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ ,, ๑๐๘

เรื่องเสด็จประพาสคราวรัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ หน้า ๑๐๙
เสด็จไปถึงเมืองสมุทปราการ ,, ๑๐๙
เสด็จไปถึงเมืองชุมพร ,, ๑๑๐
เสด็จไปถึงเกาะพงันและเกาะสมุย ,, ๑๑๐
เสด็จไปถึงเมืองหลังสวน ,, ๑๑๑
เสด็จกลับถึงเกาะหลัก ,, ๑๑๑
เสด็จกลับถึงเกาะคราม ,, ๑๑๒
เสด็จกลับถึงเกาะสีชัง ,, ๑๑๒
เสด็จศรีมหาราชา ,, ๑๑๓
เสด็จโดยรถไฟไปตำบลหนองค้อ ,, ๑๑๔
เสด็จไปถึงเกาะพระ ,, ๑๑๔
เสด็จไปถึงเกาะแสมสาร ,, ๑๑๕
เสด็จกลับถึงเกาะสีชัง ,, ๑๑๕
เสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ ,, ๑๑๕

สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสีมา

ฉายเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖

ถวายสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ

อาตมภาพ

อัษฎางค์

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๒

จดหมายเหตุ

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๐๙

ประกาศการเสด็จพระราชดำเนิร

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การเสด็จพระราชดำเนิรครั้งนี้ได้โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ อธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีว่าการกรมยุทธนาธิการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เปนประธานในที่ประชุมเสนาบดี บัญชาการทั้งปวงสิทธิขาดทั่วไปพร้อมด้วย

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรรมการ) ว่าการกรมพระนครบาล

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีว่าการกรมวัง

พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ อธิบดีกรมโยธาธิการ

เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ที่สมุหนายก

เจ้าพระยาพลเทพ ที่สมุหพระกลาโหม

พระยาภาสกรวงศ์ ที่เกษตราธิบดี

เปนผู้รักษาพระนคร[๑] ซึ่งจะได้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวัง การอันใดเกิดขึ้นที่ควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้มีหนังสือไปกราบบังคมทูลพระกรุณา ถ้าการอันใดร้อนเร็ว ฤๅเปนการไม่สำคัญ ก็ให้พร้อมกันบังคับบัญชาไปให้ตลอดทุกประการ

อย่าให้คนทั้งปวงมีความวิตกหวาดหวั่นตื่นเต้นประการใดเลย

ประกาศมาวันที่ ๑๖ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙

---

๑ ในที่ประชุมเสนาบดีที่โดยเสด็จคราวนี้ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ๑ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ อธิบดีกรมธรรมการ ๑ กรมหลวงเทวะวงศวโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ตามเสด็จไปทีหลัง ไปเข้ากระบวรเสด็จแต่เมืองบินังมาอีกพระองค์ ๑

จดหมายเหตุเสด็จประพาส

๏ วันที่ ๑๕ เมษายน[๑] รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ เวลาค่ำพระสงฆ์วัดราชบพิธ ๕ รูป มีพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากรเป็นประธาน สวดพระพุทธมนต์เษกน้ำที่จะสรงมุรธาภิเษกที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์[๒] ฯ

๏ วันที่ ๑๖ พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน แล้วมาคอยถวายชัยมงคล ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สรงมุรธาภิเษกสนานแลทรงเครื่องแล้ว เวลาเช้า ๔ โมงเศษเสด็จออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงถวายจีวรสบงธูปเทียนแก่พระสงฆ์ ๕ รูปแล้วเสด็จพระราชดำเนินมาทรงพระราชยานที่เกยหน้าอัฒจันท์ พร้อมด้วยกระบวรตำรวจ ทหาร มหาดเล็ก แห่นำตามเสด็จไปท่าราชวรดิษฐ ขณะนั้นพระสงฆ์สวดชัยมงคลส่งเสด็จพระราชดำเนินพร้อมกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับเรือพระที่นั่งสุริยมณฑล ออกเรือพระที่นั่งขึ้นไปกลับลำแล้วล่องลงมาตามลำน้ำเจ้าพระยา มีเรือตามเสด็จพระราชดำเนิน คือเรือไรซิงซันลำหนึ่ง เรือเคปเคลียร์ลำหนึ่ง เวลาบ่าย ๒ โมงถึงเมืองสมุทปราการ ทหารบกใหญ่ยิงปืนใหญ่ยิงผีเสื้อสมุทยิงปืนใหญ่สลุตตามเคย เรือ

---

๑ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓

๒ คราวนี้จะเสด็จออกนอกพระราชอาณาเขต จึงมีการสรงมุรธาภิเษกก่อนเสด็จตามประเพณีเก่า

พระที่นั่งหยุดรอที่หน้าเมือง พระยาสมุทบุรานุรักษ์กรมการมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พระราชทานเทียนให้พระยาสมุทบุรานุรักษ์ไปบูชาพระสมุทเจดีย์ กรมการแลราษฎรชายหญิงที่เคยมาเฝ้า ก็นำสิ่งของต่าง ๆ มาทูลเกล้า ๆ ถวาย แล้วเดิรเรือพระที่นั่งต่อไปจนถึงนอกทุ่นลอยปากน้ำ ทอดเรือพระที่นั่งพักอยู่รอเวลาน้ำขึ้น จนเวลา ๗ ทุ่มจึงออกเรือพระที่นั่งข้ามสันดอนออกน้ำเขียวแล่นตัดไปยังตวันตก ตรงแหลมเจ้าลายแล้วเลียบฝั่งไปพอแลเห็นเขา ฯ

๏ วันที่ ๑๗ เรือพระที่นั่งแล่นมาโดยปรกติทะเลเรียบราบไม่มีคลื่น เวลาบ่ายโมง ๑ ถึงเขาสามร้อยยอดแขวงเมืองปราณบุรี เรือแล่นผ่านแลเห็นเขาถนัด จนบ่าย ๒ โมงพ้นเขาสามร้อยยอด เรือเดิรใกล้ฝั่งเห็นทิวไม้ที่ฝั่งตลอดมาพ้นเขตเมืองปราณบุรี เข้าแขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ บ่าย ๔ โมงครึ่งถึงเขาเมืองไล่แล้วถึงเกาะหลักไปค่ำตรงบางตะพาน ผ่านแขวงเมืองกำเนิดนพคุณ แลแขวงเมืองประทิวแล่นมาตลอดคืน ฯ

๏ วันที่ ๑๘ เวลาเช้าย่ำรุ่งแล้วถึงปากน้ำเมืองชุมพร ทอดเรือพระที่นั่งในอ่าว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้มาจัดการรับเสด็จพระราชดำเนิร ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทกราบบังคมทูลพระกรุณา ระยะทางที่จะเสด็จพระราชดำเนิรทางสถลมารค แต่เมืองชุมพรไปเมืองกระแลระยะพลับพลาประทับร้อนประทับแรม โปรดเกล้า ๆ ให้จ้างเรือราษฎรบรรทุกของล่วงหน้าขึ้นไปพลับพลา ประทับแรมท่าตะเภาเมืองชุมพรในเวลาเช้า ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนิรลงเรือพระที่นั่ง ๑๒ กรรเชียง

พ้นท่าขาว เรือกลไฟเล็กจูงเข้าในปากน้ำ ระยะทาง ๓๐๐ เส้นเศษ ถึงพลับพลาประทับแรมที่ท่าตะเภาเหนือหมู่บ้านที่เปนเมืองชุมพร ในลำน้ำนี้เปนที่น้ำฦกข้างตื้นข้างเปนแห่ง ๆ เรือพระที่นั่งไปติดที่หัวหาดแห่งหนึ่งเมื่อจวนจะถึง นอกนั้นก็ไม่สดวกดีจนถึงท้ายหมู่บ้านท่าตะเภา จึงปล่อยเรือกลไฟที่กรรเชียงขึ้นไปสัก ๑๕ นาทีจึงถึงพลับพลา ทางในลำน้ำประมาณสัก ๓ ชั่วโมง มีเกาะเล็กน้อย ในลำน้ำนี้ตลิ่งไม่ใคร่สูง น้ำก็ไม่สู้เชี่ยว สองฝั่งตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไปถึงคลองยางยางเปนป่าไม้โกงกางไม้ลำภู ต่อยางยางขึ้นไปเปนทุ่งนาโดยมาก มีเรือนรายขึ้นไปห่าง ๆ มีสวนหมากมะพร้าวแลไร่เปนแห่ง ๆ เสด็จขึ้นประทับพลับพลา เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พลับพลาตั้งอยู่ฝั่งใต้ ริมชายทุ่งหันหน้าลงน้ำ อยู่เหนือหมู่บ้านขึ้นไปหน่อยหนึ่ง ฯ

© วันที่ ๑๙ เวลาบ่าย เสด็จออกประทับที่พลับพลา พระยาเพ็ชรคำแหงสงครามผู้สำเร็จราชการเมือง กรมการแลราษฎรมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาททูลเกล้า ฯ ถวายของต่าง ๆ พระราชทานของแก่พระยาชุมพรแลพระราชทานเงินแก่กรมการ ที่เปนนายงานทำพลับพลาแลทำทาง แลพระราชทานเสื้อแก่กรมการทั่วกัน พระราชทานเงินแก่ราษฎรที่มาเฝ้า พระครูพราหมณ์เจ้าคณะใหญ่เมืองชุมพรมาเฝ้า พระราชทานบัจจัยมูลชั่งหนึ่งแล้วเสด็จขึ้น เวลาจวนค่ำเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสหมู่บ้านท่าตะเภาที่เปนตลาดเมืองชุมพร เสด็จลงเรือพระที่นั่งข้ามฟากไปขึ้นที่ท่าบ้านผู้ว่าราชการเมือง แลทรงพระดำเนินไปตามทางที่เปนตลาดไม่สู้ครึกครื้นสนุกนัก เสด็จกลับเวลาย่ำค่ำเศษ ประทับแรมพลับพลาบ้านท่าตะเภาอีกราตรีหนึ่ง. ฯ

๏ วันที่ ๒๐ เวลาย่ำรุ่งแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออก แล้วเสด็จทรงม้าพระที่นั่งพร้อมด้วยกระบวรนำตามเสด็จพระราชดำเนิรเปน กระบวรม้า ออกจากพลับพลาที่ประทับแรมท่าตะเภาไปตามทางที่ตัดแต่งใหม่ ทางนี้เปนทางที่ขนสินค้าไปมาในระหว่างเมืองชุมพรกับเมืองกระบุรี สิ่งของทั้งปวงที่ตามเสด็จพระราชดำเนิรใช้บรรทุกช้าง มาตามระยะทางเปนทุ่งนาบ้างเปนป่าบ้าง ต้องข้ามคลองชุมพรที่ทบทวนไปมาหลายครั้ง มาระยะทาง ๒๘๐ เส้นถึงบ้านถ้ำสนุกแขวงเมืองชุมพร มีบ้านเรือนราษฎรทำเรือกสวนไร่นาอยู่บ้าง เสด็จไปประทับที่สวนอำแดงนุ้ย มีแคร่ปลูกใต้ต้นไม้เปนที่ประทับ เสวยเช้าแล้วเวลาเช้า ๔ โมงเศษเสด็จจากบ้านถ้ำสนุกเปนกระบวรม้าไปครู่หนึ่ง ถึงหลักระยะทางนับแต่พลับพลาเมืองชุมพรมาได้ ๓๐๐ เส้น เปนที่สุดหมู่บ้านที่ราษฎรชาวเมืองชุมพรไปตั้งทำมาหากิน ต่อนั้นไปถึงเชิงเขาบันทัดเปนดง ดงนั้นไม่เปนป่าใหญ่สูงอันใด เปนแต่ป่าคิบโปร่ง ๆ มีต้นตะเคียนต้นยางใหญ่ห่าง ๆ ที่ทึกทึบด้วยไม้เล็ก ๆ คือไผ่ผากแลระกำเปนพื้น[๑] ทางระยะนี้ขึ้นสูงลงต่ำบ่อย ๆ ที่ต้องข้ามห้วยตลิ่งสูงสองแห่ง คือห้วยพรงกับห้วยแพะ ทางตอนย่านสาวร้องให้ ซึ่งเปนย่านยาวแลเปนที่แจ้งอยู่ข้างจะร้อนจัด แผ่นดินที่สูงตอนนี้เพียง ๑๕๐ ฟิต ระยะทางแต่บ้าน

---

๑ ดงทางนี้ไม่ใคร่มีต้นไม้ใหญ่ เพราะถูกลมใต้ฝุ่นพัดโค่นเสียก่อนมาสัก ๑๐ ปี เมื่อเสด็จคราวนี้แล้ว ยังถูกอีกครั้ง ๑

ถ้ำสนุก ๑๖๒ เส้นถึงยกแพะ[๑] เปนที่ประทับร้อนมีพลับพลา เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จเปนกระบวรม้าจากพลับพลาประทับร้อนตำบลยกแพะ ตอนนี้ต้นไม้ทึบกว่าที่ล่วงมาแล้ว แต่ชิดด้วยต้นไผ่ผากขึ้นชิดลำประกันครอบทาง ไม่ใช่ร่มไม้ใหญ่ ไม้ใหญ่ที่มีอยู่เปนระยะห่าง ๆ มีต้นยูงเปนต้น หนทางข้ามเทือกเขาบันทัดต้องขึ้น ๆ ลง ๆ บ่อยขึ้นกว่าแต่ก่อน เปนทางไปตามไหล่เขา แต่เขาเหล่านี้เปนดินแดงมากกว่าเปนศิลา มีศิลาก้อนตามทางข้างก็เหมือนกับเปนศิลาลอย ที่เลียบไหล่เขาสูง ๆ จนแลไปข้างล่างฦกก็มีหลายแห่งต้องข้ามลำธารที่ฦกตลิ่งชันเนือง ๆ ระยะนี้ข้ามคลองชุมพรสองแห่ง คือ ท่าแซะแห่งหนึ่ง หาดพม่าตายแห่งหนึ่ง พ้นคลองเปนกรวดน้ำไหลเชี่ยวอย่างลำธารกว้างประมาณสิบวาทำสพานข้าม ที่หนทางตอนนี้แลเห็นเขารอบทุกด้าน บ่าย ๔ โมงเศษเสด็จถึงพลับพลาประทับแรมตำบลท่าไม้ลายแขวงเมืองชุมพร ระยะทางแต่พลับพลาประทับร้อนมา ๑๖๓ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๒๐๕ เส้น ที่ซึ่งตั้งพลับพลาอยู่กลางดงมีเขาทั้งสองข้าง มีลำคลองชุมพรอยู่ใกล้เขาข้างหนึ่ง พลับพลาที่ประทับตั้งริมคลอง มีที่ประทับหลังหนึ่ง ท้องพระโรงหลังหนึ่ง ประทับแรมในที่นี้ ฯ

๏ วันที่ ๒๑ เวลาเช้าโมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินจากพลับพลาประทับเปนกระบวรม้าระยะทางต้องขึ้นสูงลงต่ำมากขึ้นกว่าวานนี้ ต้นไม้ก็ทึบมากขึ้น ท่าซึ่งขึ้นห้วยก็ยิ่งสูงยิ่งชันมากขึ้น ข้ามลำคลอง

---

๑ คำว่า บก ตามภาษาชาวนครใช้ตรงกับคำว่า ดอน คำว่า แพะ ตรงนี้ หมายความว่า ป่าเกริ่น เหมือนทางมณฑลภาคพายัพ

ชุมพรสองแห่ง คือบ้านเลือเต้นแห่งหนึ่ง บกกลางแห่งหนึ่ง แล้วข้ามหาดประไปขึ้นท่าศาลเปนพรมแดนเมืองชุมพรกับเมืองกระบุรี ระยะทางจากพลับพลาท่าไม้ลาย ๑๒๕ เส้น มีพลับพลาเปนที่ประทับเสวยเช้า พระอัษฎงคตทิศรักษา[๑] ผู้ว่าราชการเมืองกระบุรีมารับเสด็จที่ท่าไม้ลาย ตั้งแต่เวลาวานนี้แล้ว เสด็จประทับที่พลับพลา ในที่นั้นมีบ้านเรือนคนมาทำไร่อยู่หลายเรือน เวลาเช้า ๕ โมง เสด็จจากพลับพลาท่าศาลเปนกระบวรช้าง ช้างพระยานครศรีธรรมราชขอพระเลี้ยงคำเปนช้างพระที่นั่ง ทางระยะนี้ไปในช่องเขาที่แคบหน่อยหนึ่งแล้วออกที่กว้าง แลเห็นเขาเปนวงรอบสลับซับซ้อนกันพ้นดินสูง ๆ ต่ำ ๆ ในกลางที่ว่างนี้ เปนที่สันปันน้ำเรียกว่าครอนน้ำแบ่ง ลำธารข้างหนึ่งน้ำไหลไปลงทเลอ่าวสยามทางคลองชุมพร ลำธารข้างหนึ่งน้ำไหลไปลงทเลอ่าวเบ็งคอลทางคลองบางกะลี้ ฤๅปากฉลิกเมืองกระ ในที่นั้นมีศิลาลอยแห่งใหญ่ริมดินอยู่ข้างทางก้อนหนึ่ง โปรดให้จารึกอักษรพระนาม จ.ป.ร. แลศักราช ๑๐๙ ไว้ ทางต่อมาอีกสัก ๖๐ ฤๅ ๗๐ เส้น ถึงปากช่องหินซองเปนทางเดิรลำบาก ไปในระหว่างเขาติดต่อกันเหมือนกำแพงกั้นทั้งสองข้าง เขากั้นขวาง ๆ รี ๆ ตะแคงบ้างเลี้ยวบ้างตามยาวบ้างขวางตรง ๆ บ้าง ต้องเดิรในลำธารในกลางย่าน หินซองมีน้ำตกแห่งหนึ่ง เรียกว่าน้ำฉ่า พ้นน้ำฉ่าไปหน่อยหนึ่ง หนทางต้องขึ้นลงร่ำไปจนถึงห้วยกุยรังได้พ้นหินซอง ตกถึงที่กว้าง แลเห็นเขาซึ่งข้ามมาแล้ว เปนกำแพงต่ำเงื้อมอยู่ข้างหลังตามซ้ายขวา

---

๑ พระอัษฎงค์ ฯ ชื่อคอซิมบี้ ภายหลังได้เปนพระยารัษฎานุประดิษฐ

แลข้างหน้าก็มีเขาสกัดกั้นไปรอบ แต่ค่อยห่างออกไปไม่เหมือนที่หินซอง ไปหน่อยหนึ่งก็ถึงยกดินที่มีเปนที่ประทับร้อน ระยะทางแต่ท่าศาล ๑๓๖ เส้น เสด็จประทับที่พลับพลาเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง จึงเสด็จพระราชดำเนินต่อไปเปนกระบวรม้า ตอนแรกมีขึ้นสูงลงต่ำมาก ต่อไปข้างหลังเปนทางรายตอนยาว ๆ แลข้างหลังมีเขาสูงที่สุด จนเขียวเสมอเมฆ แล้วมีเขาต่ำ ๆ ซ้อนลงมาเปนชั้น ๆ ด้านข้าง ๆ แลด้านหน้าก็มียอดเขาเปนลูกคลื่นไปทั้งนั้น ถึงตำบลช้างกลิ้งเปนทางแคบเลียบไปตามไหล่เขาที่ชัน แลเห็นพื้นลำธารข้างล่างลึกประมาณเส้นหนึ่ง ตั้งแต่ช้างกลิ้งไปแล้วไม่ต้องข้ามน้ำอีก เปนแต่ขึ้นสูงลงต่ำบ้าง ป่าเปนต้นไม้รายห่าง ๆ โปร่ง ๆ ต่อไปเข้าทางโทรเลขเปนทางกว้างใหญ่ไปจนถึงคลองกะลิฤาลึกมีตะพานข้าม มีโรงโปลิศเมืองกระตั้งอยู่ที่นี่ ทำซุ้มแต่งใบไม้มีโปลิศยืนรับเสด็จที่ริมฝั่งคลองมีเขา ๆ หนึ่งบนไหล่เขามีวัด หลังโรงโปลิศมีโรงเรือนราษฎรหลายหลังต่อไปเปนท้องทุ่งกว้างทางตรงไปถึงหลังเนินที่ตั้งพลับพลา ระยะทางตั้งแต่ที่ประทับร้อน ๒๐๙ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๗๐ เส้น รวมทางสถลมารค ๒ วัน ๑๐๗๕ เส้น เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึงพลับพลาเมืองกระบุรี ตั้งอยู่บนเนิน พระยารัตนเศรษฐี[๑] ผู้ว่าราชการเมืองระนองมาคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่ เสด็จขึ้นประทับแรมที่พลับพลานี้ ฯ

---

๑ พระยารัตนเศรษฐี คอซิมก๊อง เปนพี่พระอัษฎางค์ ฯ ภายหลังได้เปนพระยาดำรงสุจริตมหิศรภักดี

๏ วันที่ ๒๒ เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จลงเรือกรรเชียงเรือไฟลาก ล่องลงมาตามลำน้ำปากจั่น[๑] สองฝั่งตอนบนเปนเลน มีบ้านเรือนรายไปทั้งสองฝั่ง ลงไปหน่อยหนึ่งถึงศาลชำระความฝ่ายอังกฤษมีเรือนโรงใหญ่ๆ หลายหลัง ไปอีกประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงโรงโปลิศอยู่ริมปากแม่น้ำน้อย มาอีก ๓ ชั่วโมงถึงตำบลน้ำจืด ซึ่งตั้งที่ว่าการเมืองกระบุรีที่พระอัษฎงคตทิศรักษาไปจัดตั้งขึ้นใหม่ ประทับเรือพระที่นั่งที่ตะพาน มีซุ้มใบไม้ที่ต้นตะพาน มิศเตอร์เมร์พลดแอสสิสตันต์คอมมิสชันเนอผู้รักษาเมืองมลิวันฝ่ายอังกฤษมาคอยเฝ้าอยู่ที่ตะพาน มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควรแล้ว ทรงพระราชยานไปตามถนนเลี้ยวไปที่บ้านพระอัษฎงคตทิศรักษา ประทับที่บนตึกทอดพระเนตรภูมิบ้านเมืองแล้วเสด็จกลับ ที่ทางถนนมีร้านพระสงฆ์คอยชยันโตอยู่ พระสงฆ์ฝ่ายไทย ๔ องค์ มาแต่ฝากมลิวันอีก ๑๗ พระราชทานปัจจัยมูลตามสมควร แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งเถอรถะมาประมาณ ๕๐ นาฑี ถึงปากคลองพระขยางอยู่ฝั่งเมืองกระ ต่อไปอีกหน่อยหนึ่งถึงคลองลำเลียงเปนพรมแดนเมืองกระบุรีกับเมืองระนองลำน้ำกว้างออกทุกที ระยะทางมาจากที่น้ำจืด ๒ ชั่วโมงเศษ ถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ ซึ่งขึ้นไปทอดคอยรับเสด็จอยู่ที่ตรงปากคลองขเหมาฝ่ายเมืองมลิวัน มีเรือยางกอกลำหนึ่งสำหรับรับข้าราชการ เสด็จขึ้นประทับแรมบนเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ ฯ

๏ วันที่ ๒๓ เวลาเช้าโมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งจากที่ทอดปากคลองขเหมา ครู่หนึ่งถึงเกาะขวาง แล้วถึงท่าครอบ แล้วถึงคลองลอุ่น

---

๑ ลำน้ำปากจั่นเปนเขตแดน ฝั่งตวันตกเปนเขตอังกฤษ ฝั่งตวันออกเปนเขตไทย

เวลาเช้า ๔ โมงตรงถึงปากน้ำเมืองระนองทอดเรือพระที่นั่งที่ใต้เกาะผี ที่เกาะนี้มีเรือนตะเกียงด้วย เรือมุรธาวสิทธิสวัสดิ์มาทอดอยู่ที่นั่นยิงปืนสลุตรับเสด็จ ครั้นเวลาเที่ยงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงเรือไฟจูงเข้าปากน้ำเมืองระนอง ที่ฝั่งขวามีโรงจีนพวกตั้วพั้นสำหรับส่งเรือเมล์ประมาณสัก ๓๐ หลัง ฝั่งซ้ายเปนที่ตลิ่งชายเนินสูงตั้งโรงโปลิศอยู่ในที่นั้น ระยะทางตั้งแต่ทเลเข้าไป ๒ ไมล์ถึงตะพานที่เสด็จขึ้น มีซุ้มใบไม้ซุ้มหนึ่ง พระยารัตนเศรษฐีแลกรมการไทยจีนมาคอยรับเสด็จอยู่ที่นั้น เสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่งแล้ว ทรงรถพระที่นั่งไปตามหนทาง สองข้างทางตอนต้นเปนป่าโกงกาง ขึ้นไปหน่อยหนึ่งถึงที่เรือกสวนรายขึ้นไปทั้งสองข้าง มีนาแปลงหนึ่ง ต่อไปก็เปนไร่เปนสวนอีกถึงต้นตลาดเก่า เลี้ยวแยกไปตามถนนทำใหม่ มีโรงเรือนสองข้างทางแน่นหนา ถึงเขาที่เปนพลับพลา เสด็จขึ้นประทับที่พลับพลา ที่พลับพลานี้ทำงดงาม การตกแต่งประดับประดาแลเครื่องใช้สอยพรักพร้อมบริบูรณ์[๑] มีเรือนโรงที่พักเจ้านายข้าราชการแลโรงทหารหลายหลัง พระยายุทธการโกศล[๒] มารับเสด็จอยู่ที่เมืองระนองด้วย เวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินไปตามถนนเขาโดยรอบ แล้วเสด็จขึ้นเนินเขาอีกเนินหนึ่งอยู่หน้าท้องพระโรง มีศาลาในหมู่ร่มไม้เปนที่เงียบสงัด แล้วเสด็จกลับมาประทับแรม ฯ

---

๑ พลับพลานี้เปนของพระยารัตนเศรษฐีสร้างถวาย เปนเครื่องไม้จริงแลก่ออิฐของถาวรทั้งนั้น จึงพระราชทานนามว่า "วังรัตนรังสรรค์"

๒ พระยายุทธการ ชื่อตนกูไออุเดน เปนน้องเจ้าพระยาไทรอหมัด

๏ วันที่ ๒๔ เวลาเช้า เสด็จทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรตลาดเก่า มีโรงปลูกหลังชิด ๆ กันทั้งสองฟาก ที่สุดถนนถึงบ้านเก่าพระยารัตนเศรษฐี ตั้งอยู่ที่หาดใกล้ฝั่งคลอง ต้นคลองนั้นเปนที่ทำเหมืองแร่ดีบุก น้ำล้างดินทรายลงมาถมคลองตื้น สายน้ำซึมเข้าไปในบ้านชื้นไม่หมด จึงต้องย้ายไปตั้งบ้านใหม่ เสด็จทอดพระเนตรบ้านเก่าทั่วแล้วเสด็จกลับ เวลาบ่ายเสด็จทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรบ่อน้ำร้อนระยะทาง ๗๐ เส้น มีบ่อสองบ่อน้ำตกริน ๆ ออกมาจากศิลาที่นั่น เปนลำธารสำหรับชักน้ำมาทำเหมืองดีบุก ทอดพระเนตรบ่อน้ำร้อนแล้วเสด็จกลับมาประทับแรมอีกราตรีหนึ่ง ฯ

๏ วันที่ ๒๕ เวลาเช้า เสด็จออกทรงปลูกต้นมะขามที่หน้าท้องพระโรงสองต้น เพื่อเปนที่รฤกที่ได้เสด็จมาประทับในที่นี้ แล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรบ้านพระยารัตนเศรษฐี ที่อยู่ในบัดนี้ แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสสวนของพระยารัตนเศรษฐี มีต้นจันทน์เทศ แลกาแฟ ส้มโอ มะพร้าว ลูกไม้ แลไร่พริกไทย ประทับอยู่จนเวลากลางวันเสด็จกลับ เวลาบ่ายไม่ได้เสด็จประพาสแห่งใด เพราะฝนตก ฯ

๏ วันที่ ๒๖ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรหองซุย ที่ฝังศพพระยาดำรงสุจริต[๑] ตามทางสองข้างเปน

---

๑ พระยาดำรงสุจริต ชื่อคอซูเจียง เปนจีนนอก บิดาของพระยารัตนเศรษฐี แลพระอัษฎงค์ ได้มาตั้งทำเหมืองที่เมืองระนองแต่รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งเปนพระระนอง

นาเปนสวนตลอด เมื่อจวนจะถึงที่ฝังศพ เปนสวนพระยารัตนเศรษฐี ทั้งสองฟาก ปลูกหมาก มะพร้าว มะม่วงเปนระยะท่องแถวงามนัก มะพร้าวปลูกขึ้นไปจนถึงไหล่เขา ที่หน้าที่ฝังศพปลูกต้นไม้ดอกต่าง ๆ มีป้ายศิลาจารึกเรื่องชาติประวัติของพระยาดำรงสุจริต แลมีรูปสัตว์ แลตุ๊กตาศิลาสองสามคู่ แล้วก่ออิฐขอบปูศิลาเปนชั้น ๆ ขึ้นไป ๓ ชั้น จึงถึงลานที่ฝังศพ มีพนักศิลาสลักเปนรูปสัตว์แลต้นไม้ ตัวเด่น ๆ ที่กุฎีนั้นก็ล้วนแล้วด้วยศิลา ตลอดจนถึงที่ทำเปนหลังเต่าต่อขึ้นไปบนเนินพูนดินเปนลอน ๆ ขึ้นไป ๓ ลอนตามแบบที่ฝังศพจีน ทอดพระเนตรทั่วแล้วเสด็จกลับจากที่ฝังศพ ไปทอดพระเนตรเหมืองดีบุกกำลังจีนทำงานขุดร่อนอยู่ แล้วเสด็จมาประทับที่โรงถ้ำดีบุก ซึ่งเปนเครื่องจักรใช้แรงน้ำ เวลาเช้า ๕ โมงเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่ง ในเวลาเมื่อเสด็จขึ้นประทับที่เมืองระนองแลเวลาเสด็จกลับนั้น มียิงปืนใหญ่สลุตทั้งสองเวลา เรือพระที่นั่งออกจากท่ามาประทับที่เรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศ ใช้จักรจากปากอ่าวเมืองระนอง ไปทอดที่เกาะพลูจีดเปนด่านเมืองระนอง มีโรงโปลิศในที่นั้น เวลาบ่ายเสด็จลงเรือพระที่นั่งเรือกลไฟลากอ้อมรอบเกาะพลูจีด ทอดพระเนตรภูมิเกาะ แล้วเสด็จกลับมาประทับแรมเรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศ เวลาทุ่ม ๑๑ ออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๒๗ เรือพระที่นั่งออกจากที่ทอดแต่เวลาดึกแล้ว ๑๑ เดิรทางช่องหว่างเกาะเสียงไหกับเกาะช้าง ไม่มีคลื่นแลลมอันใด ทะเลเรียบเปนปรกติดี ตัดเสียยฝั่งสิ้นแขวงเมืองระนอง เข้าแขวงเมือง

สุดตลาดแล้ว เสด็จกลับมาทางเดิม แล้วเสด็จทางแยกซ้ายมือตึกต่อไปอีกจนถึงบ้านพระยาเสนานุชิต เสด็จทอดพระเนตรเรือนพระยาเสนานุชิตแล้ว เสด็จโรงคลวงทอดพระเนตรถลุงแร่ดีบุก แล้วเสด็จกลับมาประทับแรมที่พลับพลา ฯ

๏ วันที่ ๒๙ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงกลับจากท่าพลับพลาล่องลงมาตามลำน้ำ มียิงปืนสลุตด้วย เรือพระที่นั่งศีกรรเชียงมาจนพ้นที่ตื้นแล้ว เรือกลไฟจูงต่อมาถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศบ่าย ๒ โมงเศษ แล้วมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พระสุนทรวรนาถ ผู้ช่วยราชการเมืองตะกั่วป่าออกไปรักษาราชการที่เมืองคีรีรัฐนิคม เพราะพระเสนานุวงศภักดีผู้ว่าราชการเมืองถึงแก่กรรม หามีกรมการผู้ใหญ่ไม่ เสด็จประทับแรมอยู่ที่นี่จนเวลาตี ๑๑ ออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๓๐ เรือพระที่นั่งเดิรออกทางช่องที่เรียกว่าปากปิ้นส่วน ตัดเลียบมาเกาะภูเก็จ เห็นเขาตามฝั่งตลอดไป มีลมรวย ๆ มีคลื่นเปนลูกกลิ้ง เรือโคลงบ้างเล็กน้อย เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งถึงเมืองภูเก็จ เรือพระที่นั่งทอดในอ่าว พระยาศรีสรราชภักดี[๑] แลพระนราธิราชภักดี ซึ่งเปนข้าหลวงพึ่งออกมาถึงใหม่ กับพระอนุรักษ์โยธา ข้าหลวงเก่าลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท รับสั่งด้วยราชการต่าง ๆ ตามสมควร ประทับแรมในเรือพระที่นั่ง ฯ

---

๑ พระยาศรีสรราช หนู บุตรเจ้าพระยามหาศิริธรรม ฯ ฝ่ายมารดาเปนธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์

๏ วันที่ ๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ เวลาเช้าเสด็จลง เรือกรรเชียงจากเรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศ พร้อมด้วยเรือกระบวรนำเสด็จ ตามเสด็จไปประทับที่ตะพานท่าเมืองภูเก็จ เมื่อเรือพระที่นั่งประทับท่า ทหารที่เมืองภูเก็จยิงปืนใหญ่สลุต เสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่ง ทรง พระดำเนิรไปตามตะพานยาว แล้วขึ้นบนหนทางมีปรำผ้าขาวดาดตลอด ไปจนถึงพลับพลา ที่ซึ่งตั้งพลับพลานั้นอยู่ริมทเลเป็นที่เหมืองทำ แร่ขุดแต่ก่อนมา มีรอยที่ขุดคุ้ยกรุนเป็นเนินเขาแลห้วงน้ำเป็นเกาะ แก่งดูงามมาก เสด็จขึ้นประทับบนพลับพลา แล้วพระยาศรีสรราชภักดี พระนราธิราชภักดี พระอนุรักษ์โยธา ข้าหลวง พระยศภักดียกรบัตร แลกรมการเปนอันมาก หลวงบำรุงจีนประเทศ แลพวกจีนเปนอันมาก พร้อมกันเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ทูลเกล้า ฯ ถวายของต่าง ๆ แล้ว เสด็จขึ้นประทับอยู่ที่พลับพลานั้น จนเวลาบ่าย ๓ โมงเสด็จออกพระราช ทานสิ่งของเปนบำเหน็จแก่ข้าหลวงกรมการแลพวกจีนที่ทำพลับพลาแลที่ ต่าง ๆ แล้วเสด็จพระราชดำเนิรทอดพระเนตรพวกจีนทำการขุดร่อนคุ้ยขุด ที่เหมืองริมพลับพลา พวกจีนระดมกันขุดร่อนคุ้ยขุดถวายทอดพระเนตร แล้วเสด็จกลับมาทรงรถพระที่นั่งออกจากที่พลับพลา เลี้ยวไปตามถนน ตรงไปตลาด ที่ตลาดมีตึกจีนเต็มไปทั้งสองข้างฟากถนน มีผู้คนครึก ครื้นมาก เสด็จไปจนหมดหมู่ตึก ต่อนั้นไปเป็นเรือนโรงกำไร่นาโดยมาก แล้วเสด็จกลับตามทางเดิมมาเลี้ยวแยกไปตามถนนอีกทางหนึ่ง ประทับ

ที่ตึกว่าราชการ ซึ่งเรียกว่ากอเวอนเมนต์ออฟฟิศ มีตึกใหญ่หลายหลัง ประทับทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งที่ท่าน้ำ กลับมาประทับณเรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศเวลาประมาณย่ำค่ำเศษ ครั้นเวลา ๒ ทุ่มเศษ พระชลยุทธโยธินทร์ให้ถอนสมอออกเรือพระที่นั่งจากหน้าเมืองภูเก็จ ออกทางช่องเกาะตะเภาซึ่งเปนทางเรือเข้าออก ทางนั้นแล่นตัดไปปากน้ำเมืองพังงา เวลา ๗ ทุ่มเศษถึงเกาะยาวทอดเรือพระที่นั่งรออยู่ เพราะช่องที่จะเข้าปากน้ำมีเกาะมากเรือเดิรในเวลากลางคืนเปนการลำบาก ต่อเวลาใกล้สว่างจึงใช้จักรเรือพระที่นั่งเข้าในช่องเกาะ ฯ

๏ วันที่ ๒ เวลารุ่งแล้ว ทอดเรือพระที่นั่งตรงปากน้ำเมืองพังงา ระหว่างเกาะหมากนุ้ยกับเกาะช่องสลัด ที่เกาะหมากนุ้ยเปนดินไม่มีภูเขา มีแต่เนินดินเปนที่มีคนอยู่ มีต้นมะพร้าวปลูกมาก แต่ที่เกาะช่องสลัดเปนเขาศิลาสูงชันยาวเปนแถวเนื่องไป พระยาบริรักษ์ภูธร[๑] ผู้สำเร็จราชการเมืองพังงา มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง รับสั่งถามราชการแลสุขทุกข์ตามสมควร เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปเทียบที่เรือกลไฟอุทัยราชกิจ เสด็จขึ้นบนเรือนั้นออกจากอ่าวเมืองพังงาตัดตรงไปปากน้ำเมืองตะกั่วทุ่ง ระยะทางประมาณ ๒ ชั่วโมง พระบริสุทธิโลหภูมินทราธิบดี[๒] ผู้ว่าราชการ

---

๑ พระยาบริรักษ์ภูธร ขำ

๒ พระบริสุทธิ กล่อม เปนบุตรพระยาเสนานุชิต นุช

เมืองตะกั่วทุ่ง ลงเรือมาคอยเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทอยู่ที่ปากน้ำ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงเข้าปากน้ำแล่นไปตามลำน้ำ ที่ปากน้ำเมืองตะกั่วทุ่งนี้มีเกาะย่อม ๆ สองเกาะเคียงกัน เรียกเกาะนมสาว ถัดเข้าไปมีอีกเกาะหนึ่งอยู่กลางลำน้ำชื่อเกาะป่ายี่ เปนที่พวกแขกเมืองตะกั่วทุ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ประมาณ ๑๕ หลังเรือน ทำการหาปลา ที่เกาะนี้อยู่ในระหว่างลำน้ำสองแยก แยกหนึ่งไปเมืองพังงา แยกหนึ่งไปเมืองตะกั่วทุ่ง ถัดเกาะป่ายี่เข้าไปมีเขาที่ตกถึงลำน้ำสองเขา คือเขาไม้แก้วเขาหนึ่งเปนเขาสูงรูปเหมือนระฆัง เขาตักน้ำเขาหนึ่งเปนเขาเทือกยาว ที่เขาตักน้ำนี้มีน้ำตกอยู่รอบเขาเกือบตลอดปี เว้นแต่เดือนห้าเดือนหก ต่อเข้าไปมีเขารายาอีกเขาหนึ่งเปนเขาตกน้ำเหมือนกัน พวกแขกนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ตามทางเข้าไปสองฟากน้ำ เปนป่าไม้โกงกาง ไปจนถึงก่านซึ่งเปนลำน้ำแยกไปเมืองพังงาอีกทางหนึ่ง หยุดเรือกลไฟ ติดกรรเชียงเรือพระที่นั่งต่อไปอีกไม่ช้า ก็ถึงตะพานที่จะขึ้นไปพลับพลาเมืองตะกั่วทุ่ง ประทับเรือพระที่นั่งแล้วเสด็จขึ้นประทับพลับพลา ที่พลับพลาเมืองตะกั่วทุ่งนี้ตกแต่งวิจิตรงดงามมาก เตรียมเปนที่ประทับแรมด้วย เวลาเสด็จถึงพลับพลาบ่าย ๒ โมงเศษ ทอดพระเนตรพลับพลาแล้ว เสด็จออกทรงพระราชดำเนินจากพลับพลา เสด็จทอดพระเนตรบ้านพระบริสุทธิโลหภูมินทราธิบดีแล้ว ทอดพระเนตรสวนข้างหลังบ้าน ปลูกต้นจำปาดะ ทุเรียน มะม่วงหิมพานต์ แลมะพร้าว มีถนนตัดใหม่หลายสาย เสด็จพระราชดำเนินไปตามถนนใหญ่ระยะทางหน่อยหนึ่งถึงตลาด

มีโรงหลายสิบหลัง แต่ที่ว่างก็มากยังไม่เต็ม มีตึกกำลังก่อขึ้นใหม่สองหลัง เสด็จพระราชดำเนิรไปสุดตลาดแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งกลับมา แยกทางไปตามทางสายโทรเลขซึ่งไปต่อแดนเมืองพังงา ระยะทางขึ้นควนลงควนไปหลายแห่ง ประมาณร้อยเส้นเศษ ถึงวัดถ้ำเปนวัดที่พระยาบริสุทธิโลหภูมินทราธิบดีซื่อถิน สร้างไว้เมื่อปีมเมียสัมฤทธิศก ๑๒๒๐ มีถ้ำใหญ่มีพระพุทธรูปในนั้น เสด็จพระราชดำเนิรไปประพาสวัดถ้ำแล้ว เสด็จกลับมาถึงพลับพลาบ่าย ๕ โมงเศษ ประทับเสวยแล้ว เวลาย่ำค่ำเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งตึกกรรเชียงมาพ้นที่ตื้น แล้วเรือกลไฟเล็กจูงต่อมาถึงปากน้ำ เสด็จลงเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ กลับมาถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ ซึ่งทอดอยู่ปากน้ำเมืองพังงาเวลา ๔ ทุ่ม ประทับแรมในที่นี้ ๆ

๏ วันที่ ๓ เวลาบ่ายโมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟจูง ที่เรือบุรฉาวสิทธิสวัสดิ์ยิ่งเป็นใหญ่สุด เรือพระที่นั่งตัดเข้าปากน้ำเมืองพังงา ระยะทางชั่วโมงหนึ่ง เข้าปากน้ำเดิรต่อไปหน่อยหนึ่งถึงที่ตื้นที่กรรเชียงต่อไป ในระยะตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไปสองฝั่งก็มีป่าโกงกางเหมือนอย่างลำน้ำใกล้ทะเลในเมืองอื่น ๆ ทั้งปวง ต่อเข้าไปอีกถึงที่ตื้นมาก เพราะเปนเวลาน้ำลงเรือพระที่นั่งต้องเข็น สองฝั่งตอนบนนี้มีเขาสูง ๆ ริมน้ำตลอดไป เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึงท่าขนอน ที่นี้เปนที่ตั้งพลับพลาเมื่อเสด็จคราวก่อน[1] อยู่ใกล้เขาเปนลานกว้างมี

---

๑ เสด็จคราวก่อนนั้น เมื่อณวันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เมื่อเสด็จกลับจากประพาสอินเดีย

หญ้าขึ้นเสมอเปนสนามใหญ่งามมาก มีพลับพลาเย่นที่ประทับหลังหนึ่ง เสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่งแล้วทรงรถพระที่นั่งไปตามทางยกมีถนนตลอดไป สองข้างทางเปนไร่เปนนา ระยะทางประมาณ ๓๐ เส้นถึงพลับพลาซึ่งสร้างรับเสด็จในคราวนี้ ที่พลับพลานี้กำแขงแรงมาก เสด็จประทับแรมไม่ได้ประพาสแห่งใดเพราะฝนตกมาก เวลากลางคืนก็มีฝนแลพยุตลอดคืน ฯ

๑ วันที่ ๔ เวลาเช้าเสด็จออกประทับที่พลับพลา ผู้ว่าราชการเมืองแลพวกจีนเมืองพังงาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ผู้ว่าราชการเมืองกรมการแลพวกจีนเมืองตะกั่วทุ่งก็มาสมทบเฝ้า ฯ ด้วย แล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งจากพลับพลาไปตามถนนที่จะไปตลาด ถนนนี้ทำเรียบร้อยงามมาก สองข้างปลูกต้นไม้ตลอดไป ระยะทางประมาณ ๓๐ เส้นเศษถึงตลาด ถนนตลาดอ้อมเลี้ยวไปเลี้ยวมา มีตึกแลเรือนโรงมาก สุดถนนตลาดแล้วมีทางต่อไปจนถึงวัดประพาสประจิมเขต ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อเสด็จคราวก่อน มีพระสงฆ์ในวัดนั้นแลวัดอื่นมารับเสด็จหลายรูป เสด็จประทับในพระอุโบสถนมัสการพระแล้ว ทอดพระเนตรพระอารามทั่วไปแล้วทรงพระราชศรัทธาพระราชทานเงิน ๑๐ ชั่ง ให้พระยาบริรักษ์ภูธรปฏิสังขรณ์พระอาราม แล้วเสด็จกลับจากวัดมาประทับที่บ้านพระยาบริรักษ์ภูธร ทอดพระเนตรบ้านเรือนแล้ว เสด็จมาประทับที่สวนเชิงเขาเปนสวนของพระยาบริรักษ์ภูธร เสด็จขึ้นประทับยังที่พักซึ่งอยู่บนเนินเขามีพระเจดีย์อยู่บนแง่เขาสูงขึ้นไปกว่าที่พักอีกหน่อยหนึ่ง เปนที่เห็นภูมิเมือง

ได้ถนัด เสด็จขึ้นบนลานพระเจดีย์ทอดพระเนตรภูมิเมืองมีเขาล้อมโดยรอบ ด้านหนึ่งชื่อเขาช้าง ด้านหนึ่งชื่อเขากระท้อยเปนเขาหินปูนสูงชันไม่มีทางที่จะข้ามได้ มีทางออกก็จะเพาะช่องด่าน พื้นเมืองเต็มไปด้วยพรรณพฤกษไม้ยาแลไม้ที่ทรงผล แลไร่นาบ้านเรือนถนนหนทาง เปนเมืองงามแปลกประหลาด แล้วเสด็จกลับมาประทับพลับพลา เวลาย่ำเที่ยงเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งจากพลับพลา มาประทับเสด็จลงเรือพระที่นั่งที่ท่าขนอน เปนเวลาน้ำขึ้นไม่ต้องเข็น ถึงกรรเชียงมาพ้นที่ตื้นแล้วเรือกลไฟจูงต่อมา ออกปากน้ำถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ มีฝนแลพายุมากเหมือนวานนี้ ประทับแรมในที่นี้[๑] ฯ

๏ วันที่ ๕ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงเรือกลไฟเล็กจูงออกจากที่ทอดเกาะหมากนุ้ย ไปทางเกาะสองพี่น้องถึงฝั่งตำบลหินราว อยู่ริมลำน้ำปากลาวแขวงเมืองกระบี่ ประทับเรือพระที่นั่งทอดพระเนตรภูมิที่มีโรงจีนหาปลาอยู่สองสามหลัง ที่นั้นเปนที่โสโครกไม่ได้เสด็จขึ้น เปนแต่ประทับทอดพระเนตรแล้วออกเรือพระที่นั่งต่อมา จะเข้าประพาสในลำน้ำปากลาว แต่มีพายุฝนจึงเสด็จกลับมาประทับที่เกาะหมากนุ้ย เสด็จขึ้นทรงพระดำเนิรเลียบไปตามเกาะ ที่เกาะนี้ไม่มีเขาเปนแต่เนินดิน มีน้ำตกไหลริน ๆ อยู่แห่งหนึ่งน้ำใสสอาด แล้วเสด็จกลับมาประทับที่ใต้ร่มไม้ตรงหน้าทำเนียบที่พักพระยาบริรักษ์ภูธร เวลาบ่ายโมงเศษเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งอุบล

---

๑ เดิมจะออกเรือพระที่นั่งจากอ่าวพังงาวันที่ ๕ แต่ประสบมรสุมลงฝนชุกลมกล้า ทเลข้างนอกคลื่นใหญ่ จึงรอเสียวัน ๑

บรพทิศ เวลาย่าย ๕ โมงเศษ เปนเวลาเย็นแดดร่มเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นเกาะหมากน้อยอีกเวลาหนึ่ง ทรงพระดำเนิรตามหาดทรายจนเวลาย่ำค่ำเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เวลา ๕ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งจากที่ทอด พอเดิรเรือไปได้หน่อยหนึ่งก็เกิดพายุฝนมืดไม่เห็นทางที่ในอ่าว ต้องทอดเรือพระที่นั่งประทับแรม ฯ

๏ วันที่ ๖ เวลารุ่งเช้าออกเรือพระที่นั่งจากที่ทอด ฝนแลพายุสงบแต่คลื่นลูกกลิ้งมีมากเรือพระที่นั่งแคลง เรือเดิรพอแลเห็นฝั่งแล่นตัดไปข้างใต้ ถึงเกาะลันตาแขวงเมืองกระบี่ เลียวเรือพระที่นั่งเข้าบังเกาะลันตาข้างด้านในเปนที่ราบไม่มีคลื่น เวลาย่าย ๔ โมงเศษทอดเรือพระที่นั่งแล้ว เวลาย่าย ๕ โมงเศษเสด็จลงเรือพระที่นั่งเล็กดีกรรเชียงไปทอดพระเนตรภูมิเกาะ แต่ไม่มีที่เสด็จขึ้นประพาส เพราะเปนเวลาน้ำแห้งที่ริมเกาะเปนชายเลนออกมาไกล บางแห่งก็มีศิลาใต้น้ำ ที่เกาะลันตานี้เปนแขวงเมืองกระบี่ มีบ้านราษฎรไทยแขกมลายูจีนตั้งทำมาหากินกันอยู่มาก มีทั้งไร่นา แลมีธารน้ำจืดเปนที่อาศรัยได้สบาย ทอดพระเนตรภูมิเกาะแล้วเสด็จกลับมาถึงเรือพระที่นั่งเวลาทุ่มเศษประทับแรมที่นี้ ฯ

๏ วันที่ ๗ เวลาเช้าออกเรือพระที่นั่งจากเกาะลันตา ตัดมาปากน้ำเมืองตรัง ที่เหนือปากน้ำเมืองตรังมีเกาะใหญ่ชื่อเกาะลิบง ตรงปากน้ำมีเกาะศิลาเล็ก ๆ สองสามเกาะ ที่ปากน้ำนี้ว่ามีศิลาใต้น้ำมาก มีฉะเพาะแต่ทางช่องเรือเข้า เปนทางที่เข้าลำบากมาก เรือพระที่นั่งเข้าไป

ในลำน้ำหน่อยหนึ่งถึงตำบลนาเกลือ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ พระยามนตรีสุริยวงศ์[๑] ซึ่งเปนข้าหลวง มาตรวจการทำพลับพลาตามระยะหัวเมืองที่เสด็จประพาศ มาพักอยู่ที่เมืองตรังนี้ พอเรือพระที่นั่งถึงแล้วก็มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เวลาบ่ายโมงเศษเสด็จลงเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ แล่นขึ้นไปตามลำน้ำเมืองตรัง ลำน้ำนี้ตลิ่งต่ำน้ำท่วมทั้งสองฝากแต่เปนลำน้ำลึกตลอดไป เรืออุทัยราชกิจไปได้สบายไม่มีที่ติดตื้น ตอนในเข้าไปลำน้ำแคบเข้าทุกที ถึงท่าแก้มดำมีหมู่บ้านหมู่หนึ่ง ต่อไปอีกหน่อยหนึ่งถึงท่าควนธานีเปนที่ตั้งพลับพลา มีพลับพลาริมน้ำหลังหนึ่ง พลับพลาประทับแรมตั้งบนควน พระยาตรังคภูมาภิบาล[๒] มาคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่ ประทับเรือพระที่นั่งแล้วเสด็จขึ้นประทับที่พลับพลา เวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรภูมิเมือง มีบ้านเรือนราย ๆ ไป มีสวนบ้างป่าบ้างทุ่งนาบ้าง บ้านผู้ว่าราชการเมืองแลทำเนียบที่พักข้าหลวงก็ตั้งอยู่ที่นี่ มีหมู่บ้านที่ประชุมคนมากเปนตลาดอีกแห่งหนึ่งที่ตำบลทับเที่ยง ระยะทางไกลจากพลับพลา ๒๐๐ เส้นเศษ หาได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศไม่ เสด็จประพาศที่สวนพระยาตรังแลที่ทำเนียบข้าหลวง พอเวลาจวนค่ำเสด็จกลับมาประทับแรมที่พลับพลา ฯ

๏ วันที่ ๘ เวลาย่ำเที่ยง เสด็จออกประทับที่พลับพลาเมืองตรัง ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองตรัง แลพวกจีนเจ้าภาษีนายอำเภอ

---

๑ พระยามนตรีสุริยวงศ์ ชื่น

๒ พระยาตรัง เอี่ยม บุตรเจ้าพระยานครน้อยกลาง ภายหลังเปนพระยาบริรักษ์ภูเบศร์

พ่อค้าเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ทูลเกล้า ๆ ถวายของ ของถวายพวกจีนเหล่านี้มีกระบวรแห่มาด้วย มีเครื่องบูชาแลแพรธงเขียนตัวอักษรจีนถวายชัยมงคล พระราชทานสิ่งของแลเสื้อตามสมควรเหมือนอย่างเมืองอื่น ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนิรประพาสมาแล้ว แล้วเสด็จพระราชดำเนิรไปประทับในพระอุโบสถวัดควนธานีซึ่งตั้งอยู่ใกล้พลับพลา พระครูแลเจ้าอธิการต่างวัดในเมืองตรังหลายวัดมารับเสด็จ ทรงตั้งตำแหน่งพระครูเจ้าคณะรองรูปหนึ่ง แล้วพระราชทานย่ามจีวรเจ้าบูชาแก่พระสงฆ์ทั่วกัน แล้วเสด็จมาลงเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ ออกจากท่าควนธานี เวลาบ่ายโมงเศษล่องมาตามลำน้ำ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษถึงที่ทอดเรือพระที่นั่งประทับแรมที่นี้ ฯ

๏ วันที่ ๙ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศจากปากน้ำเมืองตรัง แล่นตัดมาข้างใต้คลื่นราย เพราะไม่มีพยุมาหลายวันแล้ว เวลาบ่าย ๕ โมงถึงเกาะตรุเตาแขวงเมืองไทรบุรี เรือพระที่นั่งเข้าทอดยังเกาะ ในเวลาวันนี้ไม่ได้เสด็จขึ้นประพาสแห่งใด ประทับแรมที่นี้ ฯ

๏ วันที่ ๑๐ เวลาเช้า ออกเรือพระที่นั่งจากเกาะตรุเตามาเกาะลังกาวียังไม่ถึงที่ทอดมีพยุฝนมาพักหนึ่ง เรือพระที่นั่งทอดยังเกาะลังกาวีพอสงบพยุแลฝนแล้ว ออกเรือพระที่นั่งต่อมาอีกเข้าในอ่าวคัวในเกาะลังกาวีนั้นเอง ทอดเรือพระที่นั่งในอ่าว ที่อ่าวนี้มีช่องเล็กเข้าไปถึงข้างในกว้างแลดูกลมรอบมีเขารอบข้าง แลมีเกาะเล็กเกาะน้อยหลายเกาะ

ดูงามมาก ที่บนบกก็มีบ้านเรือนผู้คนอยู่เปนอันมาก ที่เกาะลังกาวีนี้เปนแขวงเมืองไทรบุรี พระยาฤทธิสงครามรามภักดี[๑] เจ้าเมืองไทรบุรีลงเรือกลไฟมาคอยรับเสด็จอยู่ เวลากลางวันเสด็จพระราชดำเนิรลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับในเรือพระที่นั่งเวสาตรี พระยามนตรีสุริยวงศ์ พระยาศรีสรราช นำพระยาฤทธิสงครามรามภักดี พระยาไทรบุรี หลวงธานินทรนิพัทธ์[๒] ตนกูมหมัดบุตรพระยายุทธการโกศลเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท มีพระราชปฏิสัณฐารรับสั่งถามการต่าง ๆ ตามสมควรแล้ว เสด็จกลับมาประทับณเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับที่ฝั่งเสด็จขึ้นประทับที่พลับพลาซึ่งพระยาไทรบุรีให้ปลูกไว้รับเสด็จ แล้วเสด็จขึ้นทรงเลื่อนเที่ยมกระบือ เลื่อนนี้เปนอย่างแขกหาเหมือนเลื่อนไม้ไผ่ที่ใช้อยู่ทั่วไปไม่ ต่อด้วยไม้แก่นทำหมดจดงดงามแลมีคานพับขึ้นพับลงผ่อนผันมิให้กระเทือนได้ อาจลากขึ้นสูงลงต่ำแลไปในที่ลุ่มที่ดอนก็ได้ เสด็จไปตามทางในเกาะนั้น ไม่สู้ไกลจากพลับพลานัก เปนป่าโปร่งประกอบไปด้วยพรรณพฤกษ์ไม้มีดอกผลงดงาม แลมีลำธารเล็กน้ำไหลริน ๆ เสด็จประทับทอดพระเนตรพวกแขกมลายูไล่ต้อนกระจงเวลาจวนค่ำเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงมาประทับ เสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศประทับแรมในที่นี้ ฯ

---

๑ พระยาไทรอับดุลฮามิด ต่อมาเปนเจ้าพระยาไทร

๒ หลวงธานินทร ชื่อหวันหมัดซามัน เปนน้าพระยาไทร

๏ วันที่ ๑๑ เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งเสด็จลงเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ ออกอ่าวคัว อ้อมเกาะลังกาวีไปทางหน้าเกาะด้านอื่น ที่เกาะลังกาวีนั้น มีเกาะเล็กเกาะน้อยซับซ้อนกันมาก เรือพระที่นั่งไปในช่องเกาะเหมือนหนึ่งเปนลำแม่น้ำใหญ่เห็นฝั่งทั้งสองข้าง ออกพ้นช่องเกาะจึงเห็นทเลใหญ่ข้างหนึ่ง ฝั่งเกาะลังกาวีข้างหนึ่ง ระยะทาง ๒ ชั่วโมงเศษ ถึงท่าที่ประทับเรียกว่าบุเราตะลากัน มีพลับพลาที่ริมน้ำเสด็จขึ้นประทับยนพลับพลาหน่อยหนึ่งแล้ว เสด็จขึ้นทรงพระราชยานที่พระยาไทรบุรีจัดถวายผูกเหมือนแสลี่ยเข้า ไปตามระยะทางเปนป่าคิบ ข้ามลำธารใหญ่สองแห่ง ธารเล็กมีน้ำรินๆ อีกสองสามแห่ง เลียบริมธารข้าง ในลำธารเปนกรวดก้อนใหญ่ ๆ ปากธารมาออกทเลไม่ไกลจากพลับพลาที่ประทับนัก หนทางเสด็จเปนทางรายไปก่อน แล้วไม่ขึ้นเขาแต่ไม่สูงขึ้นนัก เปนแต่ทางเปนโคลนลื่นเพราะฝนตกพรำ ๆ อยู่เสมอ ทางเสด็จตั้งแต่พลับพลาประมาณ ๕๐ นาฑีถึงที่น้ำตกยนเขา มีพลับพลายกตั้งอยู่เปนที่ประทับที่น้ำตกนี้สูงจากพื้นทเลประมาณ ๔๕๐ ฟิต เปนศิลาดาดเปนแท่งทับติดกันไป มีร่องที่น้ำไหลตกลงมาสายน้ำใหญ่แลไหลแรง ที่เซาะศิลาเปนห้วงเปนบ่อไปก็หลายแห่ง แลไปเห็นทเล เมื่อมาในทเลก็แลขึ้นไปเห็นพลับพลาแลสายน้ำเหมือนกัน ทรงจารึกอักษรพระนามย่อ จ. ป. ร. แลศักราช ๑๐๙ แล้วเสด็จประทับที่พลับพลาจนเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จกลับจากน้ำตกมาตามทางเดิม ถึงพลับพลาท่าน้ำเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ประทับอยู่อีกหน่อยหนึ่ง แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงมา

ประทับเสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ กลับมาอ่าวคั่ว เวลา ๒ ทุ่มเศษ ถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เทียบเรือพระที่นั่งเสด็จขึ้นเรืออุบลบุรพทิศ ประทับแรมที่นี่ ๆ

๏ วันที่ ๑๒ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ แล่นไปตามทางหว่างช่องเกาะที่เสด็จพระราชดำเนินเมื่อเวลาวานนี้ แต่เลี้ยวแยกไปทางเกาะที่อยู่นอกเกาะลังกาวี ออกไปในระหว่างเกาะเปนช่องลดเลี้ยวงดงาม ทางประมาณชั่วโมงเศษถึงท่าที่ประทับตำบลเขาคายังบนเต็ง ที่นี้มีสระใหญ่เปนทเลสาบอยู่บนเกาะ ที่ท่าจะเสด็จขึ้นเปนอ่าวเข้าไปในช่องเขามีตะพานที่เสด็จขึ้น แลมีพลับพลาเปนที่ประทับ เสด็จขึ้นประทับที่พลับพลาครู่หนึ่งแล้ว เสด็จพระราชดำเนินไปตามทาง ข้ามไหล่เขาลงไปทเลสาบ ระยะทางประมาณ ๒๐ เส้น ถึงทเลสาบมีพลับพลาเล็กเปนที่ประทับอยู่ริมน้ำ แลมีเรือเล็กอยู่ในน้ำหลายลำ เสด็จประทับที่พลับพลาแล้วเสด็จลงเรือเล็กพายไปในทเลสาบ ทอดพระเนตรภูมิที่ ทเลสาบนี้เปนสระใหญ่อยู่บนเกาะ มีเขาสูงล้อมรอบกว้างประมาณ ๑๐ เส้น ยาวประมาณ ๓๗ เส้น ขอบฝั่งโดยรอบประมาณ ๘๐ เส้น ที่ลุกที่สุดประมาณ ๙ วา ๒๐ ศอก มีช่องไหล่เขาที่จะเข้าไปได้สองช่อง ช่องหนึ่งเปนทางที่เสด็จพระราชดำเนินเข้าไม่เปนช่องสูง แต่เปนที่กว้างทางขึ้นลงสดวก อีกช่องหนึ่งเปนช่องต่ำ ขึ้นไปถึงกลางช่องข้างบนแลเห็นทเลสาบแลทเลใหญ่ทั้งสองข้าง ถูกกระไดข้ามออกไปทเลใหญ่ได้ แต่เปนที่แคบไม่มีภูมิที่จะทำที่ประทับได้ น้ำในทเลสาบนี้ใสสอาดแลเห็นสีเขียว

เหมือนน้ำทเลแต่เปนน้ำจืด น้ำนี้เปนน้ำฝนเกรอะไหลลงมาจากเขาศิลาปูนซึ่งมีอยู่โดยรอบ กิ่งไม้ที่จมน้ำอยู่นาน ๆ ก็จับเปนศิลา ขอบฝั่งโดยรอบประกอบไปด้วยพิงไม้แลดินชาติงอกงามบริบูรณ์ ทอดพระเนตรทเลสาบแล้วเสด็จขึ้นประทับที่พัก ทรงจารึกอักษรพระนามย่อ จ.ป.ร. ๑๐๙ ที่หน้าศิลาแห่งหนึ่งริมทางที่ลงไปยังฝั่งทเลสาบ แล้วเสด็จกลับมาตามทางเดิม ลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปขึ้นเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจกลับมาตามทางเดิม ประทับเสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศ ออกจากอ่าวคั่วขึ้นไปข้างแหลมเหนือเกาะลังกาวี เพื่อจะทอดพระเนตรอักษรโบราณที่จารึกไว้ ในศิลาแต่ระยะทางไกล ถึงที่นั้นเปนเวลากลางคืนต้องใช้ไต้แลโคม เสด็จขึ้นที่ตะพานทรงพระดำเนิรไปตามหาดทรายอีกนิดหนึ่งถึงถ้ำเรียกว่าคัวจะรีตะ เปนที่มีอักษรโบราณเขียนไว้ ที่เพิงถ้ำมีเกยปลูกไว้สำหรับเสด็จขึ้นทอดพระเนตร อักษรนั้นเปนรอยเขียนตัวอักษรอาหรับออกจะเลือน ๆ แลเห็นไม่ใคร่ถนัด ต่อส่องไฟจึงเห็นถนัดว่ามีมาแต่โบราณ เปนของนักปราชญ์ชาวอาหรับซึ่งได้พลัดมาถึงที่นี้ มาจารึกไว้ แล้วเสด็จเข้าถ้ำเล็กซึ่งอยู่ริมนั้น ปากถ้ำสูงประมาณ ๖ วา ๗ วา ถ้ำลึกเข้าไปนัก ๑๓ วา ๑๒ วา ทรงจารึกอักษรพระนามย่อ จ.ป.ร. ไว้ในถ้ำ แล้วเสด็จกลับมาเรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศ การรับเสด็จทั่วไปที่เกาะลังกาวีนี้ หลวง[illegible]ทุกแห่ง เวลา ๕ ทุ่มเศษออกเรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศจากเกาะลังกาวี [illegible] ส่งบก มาถึงปากน้ำเมืองไทรบุรีเวลา [illegible] ทอดเรือพระที่นั่ง [illegible]

๏ วันที่ ๑๓ เวลาย่ำรุ่ง เสด็จลงเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ เข้าปากน้ำเมืองไทรบุรี ที่ปากน้ำมีหมู่บ้านคนหาปลา ต่อขึ้นมาก็มีบ้านเรือนรายตลอดมาทั้งสองฝั่ง ถึงท่าเมืองมีลำน้ำเปนสองแยก มีเรือนตึกแถวแลถนนตลาดแต่งรับเสด็จผูกผ้าแดงดูเปนการครึกครื้น เรือพระที่นั่งเข้าเทียบท่าน้ำ พระยาไทรบุรี พระยายุทธการโกศล พระยาสุรพลพิพิธ พระเสนีณรงค์ฤทธิ ราชามุดา[๑] แลศรีตวันกรมการเมืองไทรบุรี มาคอยรับเสด็จที่ท่าน้ำ มีโปลิศสำหรับเมืองมายืนแถว แลมีพิณพาทย์แขกอย่างสูงเรียกว่ากลองโนบัตประโคม เสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่งแล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่ง ออกจากท่าน้ำมาตามถนนระยะทางประมาณ ๑๖๐ เส้นเศษ สองข้างทางเปนบ้านเปนสวนเปนนาตลอดมาจนถึงอะนะบูเก็ตซึ่งเปนที่ประทับ มีพระที่นั่งอยู่บนเนินเตีย ๆ เปนที่เคยเสด็จประทับ แต่เมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาประพาสคราวก่อนช้านานมาแล้ว[๒] เสด็จขึ้นประทับบนพระที่นั่ง พวกแขกเมืองไทรบุรียิ่งขึ้นใหญ่ทุก แล้วกรมพระกลาโหม นำพระยาวิเศษสงครามรามวิชิตวิลาศมาหราเจ้าเมืองปลิศเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท มีพระราชปฏิสัณฐาร แลทรงแสดงความเสียดายที่มิได้เสด็จพระราชดำเนิน

---

๑ พระยายุทธการ ฯ ชื่อตนกูไออุเดน พระยาสุรพล ฯ ชื่อตนกูยาคบ เปนอาพระยาไทรทั้ง ๒ คน พระเสนีณรงค์ฤทธิ ชื่อตนกูอับดุลอาซิส เปนน้องพระยาไทร

๒ คือเมื่อคราวเสด็จกลับจากอินเดีย เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เสด็จขึ้นบกที่เมืองไทร เสด็จทางสถลมารคมาลงเรือพระที่นั่งที่เมืองสงขลา เจ้าพระยาไทรอหมัดทำวังนี้รับเสด็จคราวนั้น

เมืองปลิต แขกเมืองเฝ้าแล้วเสด็จขึ้น ครั้นเวลาบ่ายเสด็จออกประทับที่ท้องพระโรง แล้วเสด็จพระราชดำเนินเที่ยวประพาสไปตามทางในบริเวณอะนะบูเก็ต มีถนนเดินได้รอบแลเล่าคลองแลลำน้ำเดิมต่อกันวงรอบ มีสวนปลูกไม้ผลเปนต้นว่า ส้มโอ ส้มจุก ลมุด แลไม้อื่นอีก ที่เปนที่รายเปนสนามก็มีหญ้าขึ้นเขียวสดรายงามดี วังที่อะนะบูเก็ตนี้ พระที่นั่งที่ประทับตอนข้างในเปนตึก ตอนข้างหน้าท้องพระโรงเปนฝากระดาน แลมีที่พักพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ แลที่พักทหารอยู่โดยรอบเปนเรือนหลายหลัง เปนที่สนุกครึกครื้นมาก เสด็จพระราชดำเนินประพาสโดยรอบ แล้วเสด็จกลับมาพระที่นั่งบนอะนะบูเก็ต ประทับแรมในที่นี้ ๆ

๏ วันที่ ๑๕ เวลาเช้า ๓ โมง เสด็จออกทรงรถพระที่นั่งออกจากวังอะนะบูเก็ตไปตามทางที่เสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาเมื่อวานนี้ ถึงบ้านพระยาสุรพลพิพิธซึ่งอยู่ริมทาง ประทับรถพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนเรือนพระยาสุรพลพิพิธ ทอดพระเนตรบ้านเรือนแล้วเสด็จขึ้นรถพระที่นั่งออกจากบ้านพระยาสุรพลพิพิธไปตามถนนใหญ่ถึงบ้านพระยาไทรบุรีมีที่ว่าราชการเรียกว่าบาไลใหญ่เปนเหมือนท้องพระโรง แล้วเสด็จที่เรือนพระยาไทรเปนหอแต่งงารหลังหนึ่ง เปนที่อยู่หลังหนึ่ง แล้วเสด็จเรือนหวันเต๊ะมารดาพระยาไทรบุรี แล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งออกจากบ้านพระยาไทรบุรีไปประทับที่ท่าน้ำ เสด็จเรือพระที่นั่งเก๋งของพระยาไทรบุรีจัดถวายใช้ฝีพายแขกมลายู ออกเรือพระที่นั่งจากท่าล่องไปตามลำน้ำพ้นเมืองไปหน่อยหนึ่งประทับลอยเรือที่นั่ง ทอดพระเนตรหมอแขก

จับจรเข้ได้สองตัวแล้วเสด็จกลับมาประทับท่า เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งประพาสตามถนนตลาด มีถนนหลายสาย มีตึกแถวเรียงรายไปสองข้างถนนเปนอันมาก ค้าขายสิ่งของต่าง ๆ ทั้งของบริโภคใช้สอยแลของที่เปนอาหาร แลมีโรงโปลิศอยู่ในที่ริมน้ำด้วย ทอดพระเนตรตลาดทั่วแล้วเสด็จกลับมาตามทางเดิม ถึงวังอะนะบูเก็ตเวลาเที่ยงเศษเสด็จขึ้น เวลาบ่าย ๔ โมงเศษเสด็จออกท้องพระโรงบนอะนะบูเก็ตพระยาอภัยนุราช พระยาสตูล พระอินทรวิไชยผู้ช่วยราชการ กับพวกญาติพี่น้องพระยาไทรบุรี แลพวกขุนเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท รับสั่งราชการต่าง ๆ ตามสมควรแล้วเสด็จขึ้น ฯ

๏ วันที่ ๑๕ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งออกจากวังอะนะบูเก็ตไปตามทางที่เสด็จขึ้นมาถึงที่ตลาด แล้วเลี้ยวแยกไปจากตลาดเปนถนนผ่านเข้าไปในทุ่ง สองข้างถนนเปนนาตลอด มีหมู่ไม้เปนละเมาะ ๆ ไปเปนแห่ง ๆ มีบ้านเรือนรายไป ระยะทาง ๒๐๐ เส้นถึงที่ลางักที่กูยปาคุกาจันมะระโหม คือที่ฝังศพเจ้าพระยาไทรบุรี แลเจ้าเมืองไทรบุรีที่เปนต้นวงศ์ แลคณาญาติของพระยาไทรบุรี มีที่เปนเนินสูงขึ้นไปจากพื้นดินก่อกำแพงรอบ มีประตูเข้า ที่บนนั้นเปนที่ฝังศพมีแท่นแลเสาหลักก่อไว้เปนที่หมาย เสด็จทอดพระเนตรที่ฝังศพแล้วเสด็จประทับที่พลับพลาริมนั้น ทรงพระราชดำริห์จะให้ทำเสาแลแท่นด้วยศิลามาประกอบไว้ที่ศพเจ้าพระยาไทรบุรี อหมัด ซึ่งของเดิมก่อด้วยปูน เพื่อเปนที่ระฦกถึงความจงรักภักดีของเจ้าพระยาไทรบุรีซึ่งมีเปนอันมากในเวลาที่มีชีวิตอยู่นั้น แล้วเสด็จกลับมาตามทาง

เดิมถึงอะนะบูเก็ตเสด็จขึ้น เวลาเย็นเสด็จออกที่ท้องพระโรง เจ้านายข้าราชการเฝ้าตามธรรมเนียมแล้วเสด็จขึ้น เวลา ๒ ทุ่มเศษเสด็จลงทอดพระเนตรละคอนแขกเรียกยังสาวัน มีพลับพลาสำหรับทอดพระเนตรละคอนปลูกตรงหน้าโรงละคอนในบริเวณอะนะบูเก็ตนั้น เสด็จขึ้น ๕ ทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๑๖ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งจากวังอะนะบูเก็ตไปตามถนนต่อจากอะนะบูเก็ตขึ้นไปทางประมาณ ๒๐๐ เส้นถึงตำบลยินันแขวงกะบังปาสู เสด็จประทับที่บ้านสวนพระยาสุรพลพิพิธทอดพระเนตรไล่สัตว์แลชนไกชนกระบือ เสด็จกลับเวลาย่ำค่ำ ทุ่มเศษเสด็จออกท้องพระโรง พวกกรมการที่รับราชการตำแหน่งต่ำ ๆ ในเมืองไทรบุรี แลพวกจีนพ่อค้าเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท รับสั่งไต่ถามการต่าง ๆ ตามควรแล้วเสด็จขึ้น ฯ

๏ วันที่ ๑๗ เวลาเช้า ๓ โมงเสด็จออกท้องพระโรง พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์แก่ข้าราชการหัวเมืองมลายูบางคน แลพระราชทานสิ่งของ แลเงินแจกคนทำการแก่พระยาไทรบุรี พระยาปลิตพระยาสตูล แล้วทรงฉายพระรูป แล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งออกจากวังอะนะบูเก็ตไปตามถนนที่จะไปท่าน้ำ ครั้นถึงท่าน้ำแล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ การส่งเสด็จจัดเหมือนเมื่อเวลารับเสด็จ มีปืนใหญ่ยิงสลุตที่ท่าน้ำ ออกเรือพระที่นั่งจากท่าเวลาประมาณ ๔ โมงเศษล่องลงไปตามลำน้ำ เที่ยงเศษถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เสด็จขึ้นประทับในเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ พระยาไทรบุรีตามเสด็จมาในเรือ

พระที่นั่งอุทัยราชกิจ ถึงปากน้ำแล้วลงเรือไฟของตน ออกเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ จากปากน้ำเมืองไทรบุรีเวลาบ่ายโมงเศษ มากลางทางพบพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการเสด็จมาด้วยเรือสนิทวงศ์ รอเรือพระที่นั่งรับกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ตามเสด็จมาในเรือพระที่นั่ง ออกเรือพระที่นั่งต่อมาถึงเมืองปีนังเวลา ๒ ทุ่มเศษ ทอดเรือพระที่นั่งตรงหน้าบ้านพระยาระนอง พระยารัตนเศรษฐีแลหลวงทวีปสยามกิจ กงสุลสยามเมืองปีนัง มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทรับเสด็จ เวลายามเศษเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงมาประทับ เสด็จขึ้นที่ตะพานหน้าบ้านพระยาระนอง มีพระสงฆ์วัดปุเลาติโกย วัดบาตูลันจัง วัดใน ซึ่งเปนวัดอยู่ในเมืองปีนัง มาคอยสวดถวายไชยมงคล พระราชทานปัจจัยมูลตามสมควร แล้วเสด็จขึ้นประทับที่เรือนพระยารัตนเศรษฐี จัดเปนที่ประทับในเวลาเมื่อเสด็จขึ้นจากเรือแล้ว เสด็จทรงรถพระที่นั่งไปประพาสทอดพระเนตรภูมิเมืองปีนังประมาณครึ่งชั่วโมง เสด็จกลับมาประทับแรมที่ที่ประทับบ้านพระยารัตนเศรษฐี[๒] ฯ

◎ วันที่ ๑๙ เวลาเช้า ๕ โมง ผู้รักษาเมืองปีนังคือมิศเตอร์สกินเนอเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอนาย ๑ กับนายทหารเปนที่นายพันตรีนาย ๑ นายโปลิศนาย ๑ มาเฝ้า[๓] เสด็จออกรับที่ที่ประทับชั้นบนด้านหน้าซึ่งจัด

---

๑ ชื่อ นิว บรอนเนอ

๒ พระราชทานนามบ้านนี้ว่า บ้านระนอง เรียกในภาษาอังกฤษว่า ระนองเฮาส์

๓ การเสด็จประพาสเมืองต่างประเทศคราวนี้ ได้บอกรัฐบาลอังกฤษ ว่าจะเสด็จประพาสไปรเวต ขออย่าให้มีการรับเสด็จโดยทางราชการอย่างคราวแรก จึงเปนแต่เจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่มาเฝ้า

เปนห้องรับแขก รับสั่งปฏิสัณฐารตามสมควร แลรับสั่งในการที่จะเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ พอเวลาสมควรแล้ว เรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอแลนายทหารนายโปลิศทูลลากลับไป เวลาบ่ายเสด็จออกทรงรถพระที่นั่งไปตามทางริมทเลแล้วตัดไปเขา ถึงสวนกอเวอนแมนต์ที่เชิงเขา เสด็จทอดพระเนตรต้นไม้ที่เปนไม้ดอกไม้ใบแลกล้วยไม้ซึ่งปลูกอยู่ในสวนนั้น ที่พื้นดินเปนเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ ปลูกหญ้าเขียวสดเต็มไปทั่วนั้น มีลำธารไหลมาแต่น้ำตกบนเขามีหนทางเดิรหลายสาย แลขึ้นไปเห็นน้ำตกที่บนเขาถนัด ทอดพระเนตรสวนแล้วเสด็จขึ้นทอดพระเนตรถังขังน้ำที่สำหรับมาใช้ในเมือง แล้วเสด็จขึ้นทอดพระเนตรน้ำตกจากเขา แล้วเสด็จกลับลงมาทอดพระเนตรสวนต่อไปจนเวลาค่ำเสด็จกลับมาที่พัก ฯ

๑ วันที่ ๑๙ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จออกทรงรถพระที่นั่งไปตามถนนตลาดอ้อมสนามหญ้าเลี้ยวเลียบไปริมทเล พอเวลาบ่าย ๔ โมงเสด็จประทับที่กอเวอนแมนต์ออฟฟิศ เรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอลงมารับเสด็จ เชิญเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นไปบนออฟฟิศ ทอดพระเนตรการต่าง ๆ ทุก ๆ แพนก ทอดพระเนตรชั้นบนแล้วเสด็จลงทอดพระเนตรชั้นต่ำ เปนที่ทำการเหมือนกับชั้นบน แล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่ง ไปที่บ้านเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอ เสด็จขึ้นประทับบนเรือนเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอ รับสั่งด้วยการต่าง ๆ ตามสมควร แล้วเสด็จกลับจากบ้านเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอทรงรถพระที่นั่งต่อไปอีก ประทับทอดพระเนตรสวิชแยกเรลเว แล้วเสด็จกลับมาทรงรถพระที่นั่งเสด็จกลับมาถึงที่ประทับเวลาค่ำ ฯ

๑ วันที่ ๒๐ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จลงทรงเรือพระที่นั่งที่ตะพาน หน้าบ้านไปขึ้นเรืออุทัยราชกิจ ออกจากเมืองปีนังตัดไปเข้าปากน้ำกวาลามุดา ลำน้ำนี้เปนที่ต่อแดนฝั่งเหนือเปนแขวงเมืองไทรบุรี ฝั่งใต้เปนแขวงโปรวินศ์เวลเลศลีของอังกฤษ ถึงที่หมู่บ้านกวาลามุดาเสด็จลงเรือพระที่นั่งเล็กขึ้นประทับที่ตะพาน ทรงพระดำเนิรไปตามทางตลาด มีตึกถนนแลตกแต่งปักธงผูกผ้ารับเสด็จอย่างที่เมืองไทรบุรี ที่สุดถนนมีคลอง เสด็จลงเรือเล็กข้ามไปขึ้นฝั่งโน้น มีที่พักเปนเรือนย่อม ๆ จัดเปนที่ประทับเสด็จขึ้นประทับบนที่พัก ยังอุลอัปดุลราฮามานซึ่งเปนผู้บังคับการอยู่ที่นั่นมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท รับสั่งไต่ถามการต่าง ๆ ตามสมควร แล้วพวกเมืองไทรบุรีจัดโต๊ะถวาย แลเลี้ยงข้าราชการที่ตามเสด็จ เสวยแล้วประทับอยู่จนเวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จลงเรือพระที่นั่งข้ามฟากน้ำกวาลามุดาไปประทับขึ้นที่ท่าประมาตังบรรดาฮารี แขวงโปรวินศ์เวลเลศลี มีโรงโปลิศแลบ้านเรือนสองข้างถนน เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งไปตามทาง พ้นหมู่บ้านแล้วเปนทุ่งนาบ้าง เปนสวนจากบ้างสวนมะพร้าวบ้าง สวนไม้ผลต่าง ๆ บ้าง มีเรือนเปนหย่อม ๆ ไปตามระยะ มีบ้านหมู่ใหญ่แลมีโรงโปลิศ แลที่อยู่ในระยะทางอีกสองหมู่ คือกลางหนทางหมู่หนึ่ง จวนจะถึงท่าน้ำหมู่หนึ่ง ระยะทาง ๑๒ ไมล์ ถึงท่าบาก้นดวนกาวี เสด็จลงเรือเล็กมาขึ้นเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจข้ามฟากมาประมาณ ๑๕ นาทีถึงเมืองปีนัง เสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่งแล้วเสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

๏ วันที่ ๒๑ เวลาเช้า ๓ โมงเศษเสด็จออกทรงรถพระที่นั่ง ออกจากที่ประทับไปถึงที่เชิงเขา ปากทางที่จะขึ้นบนเขา เสด็จลงจากรถพระที่นั่งทรงเก้าอี้ผูกเปนพระราชยาน แขกกาลีกหาม เปนของเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอร์ให้มาถวาย ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิรไปด้วยเก้าอี้หามบ้างม้าบ้าง เสด็จขึ้นตามทางที่จะขึ้นไปบนยอดเขา ถึงทางแยกเลี้ยวลงข้างเขา เสด็จประทับที่ธารน้ำตกสวนจีนเต๊กชุนน้องภรรยาพระยารัตนเศรษฐี มีที่ประทับเตรียมถวาย ประทับเสวยเช้าแล้ว เสด็จขึ้นทรงพระเก้าอี้หามออกจากสวนจีนเต๊กชุนขึ้นเขาต่อไป เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงยอดเขามีเรือนบังกะโล แลมีเสาธงบอกเรือไปมา ที่บนนั้นแลได้โดยรอบเห็นพื้นเมืองปีนังตึกเรือนบ้านถนนหนทาง เรือกสวน แลเนินเขาเห็นได้ทั้งสิ้น แลไปได้ข้างฝั่งโปรวินศ์เวลเลสลี่ เห็นไร่นาเรือกสวนแลลำน้ำไปจนสุดตา เสด็จประทับที่เรือนบังกะโล แล้วเสด็จทรงพระราชดำเนิรไปตามทางที่เปนสวนอยู่โดยรอบ เสด็จลงจากยอดเขาที่มีเสาธง ไปเสด็จขึ้นเขายอดอื่นอีก มีเรือนเหมือนกัน แล้วทรงพระราชดำเนิรกลับมาประทับที่เรือนในยอดสูงที่มีเสาธง ประทับเสวยกลางวันแล้ว เวลาบ่าย ๔ โมงเสด็จขึ้นทรงพระเก้าอี้หามเสด็จกลับตามทางเดิม ถึงสวนมิศเตอร์บาลส์อยู่ข้างทาง เสด็จแวะทอดพระเนตรสวนนั้นแล้ว เสด็จกลับลงมาถึงเชิงเขา ทรงรถพระที่นั่งไปประทับเสด็จลงทรงพระราชดำเนิรทอดพระเนตรสวนคอเวอนเมนต์ที่น้ำตก ซึ่งเสด็จพระราชดำเนิรมาในวันก่อน ๆ แล้วนั้นแล้วเสด็จกลับมาถึงที่ประทับเวลาทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๒๒ เวลาเช้าโมงครึ่ง เสด็จออกทรงเรือพระที่นั่งกรรเชียง ไปประทับที่เรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ เรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอลงเรือกลไฟมาคอยอยู่ พอเสด็จลงเรือแล้วก็มาลงในเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ ตามเสด็จพระราชดำเนินด้วย ออกเรือพระที่นั่งจากท่าหน้าที่ประทับ ข้ามฟากไปถึงท่ายักเตอเวอกแขวงไปร์วินซ์เวลเลสลี มีตึกใหญ่เปนโรงโปลิศแลตึกอื่น ๆ อีกบ้าง เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งออกจากที่นั้น ไปตามทางมีหมู่บ้านราย ๆ ไป แล้วออกทุ่งนาตัดไปข้างเขาเข้าในหมู่สวนมะพร้าวแลสวนไม้ต่าง ๆ มีบ้านตลอดไปไม่ใคร่ขาดระยะ ถึงตำบลบูเก็ตบันตายัม มีตลาดตึกแถวมีศาลโปลิศ เสด็จประทับที่ศาลโปลิศหน่อยหนึ่ง แลทรงรถพระที่นั่งต่อไป ถึงตำบลมาจังบูบุ มีโรงโปลิศ ต่อไปอีกหน่อยถึงไอยะเมระ เปนที่ต่อแคนเมืองไทรบุรี มีโรงโปลิศฝ่ายเมืองไทรบุรีแลฝ่ายไปร์วินซ์เวลเลสลีตั้งอยู่ที่นั้นด้วยกัน ทางที่มาข้ามควนหลายแห่งระยะทาง ๑๔ ไมล์ ตั้งแต่ท่าน้ำมาถึงตำบลกุเล็มในเขตเมืองไทรมีโรงโปลิศแลตลาดตึกแลโรงสองข้างถนน มีที่พักจัดเปนที่ประทับอย่างกวาลามุดา เสด็จขึ้นประทับเสวยเช้าแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งต่อไปอีก ถึงโรงที่ทำแป้งมันสำโรงของจีนลิ่มเชียก ทอดพระเนตรทำการ แล้วเสด็จกลับมาถึงที่พัก เสด็จขึ้นประทับสักครู่หนึ่งแล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่ง กลับตามทางเดิมมาถึงบูเก็ตบันตายัม แยกทางไปอีกทางหนึ่งถึงโรงหีบอ้อยของมิศเตอร์เบราน์ ประทับทอดพระเนตรโรงหีบกำลังทำการอยู่ มีเครื่องทำน้ำตาลทรายแลกลั่นสุราด้วย แล้วเสด็จไป

ทอดพระเนตรบ้านมิศเตอร์เบรานครู่หนึ่ง แล้วเสด็จมาลงเรือที่ท่ายาลันบารูในลำน้ำไปร เสด็จประทับเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ ออกจากปากน้ำไปรข้ามฟากมาเมืองปินัง ระยะทาง ๓๐ นาฑีถึงท่าที่ประทับ เรสิเดนต์เคานซิลเลอทูลลาลงเรือกลับไป เสด็จขึ้นที่ประทับ เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จทอดพระเนตรสโมสรสถาน ชื่อปินังคลับ แล้วเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๒๓ เวลาบ่าย ๓ โมงเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรที่ขังนักโทษแลโรงพยาบาลในเมืองปินัง เรสิเดนต์เคานซิลเลอตามเสด็จไปด้วยแล้วทูลลากลับมาก่อน เสด็จพระราชดำเนินด้วยรถพระที่นั่งต่อไปถึงสวนจีนหลีบีเยียว ประทับทอดพระเนตรสวนแล้วเสด็จกลับค่ำ ฯ

๏ วันที่ ๒๔ วันนี้โปรดเกล้า ฯ ให้เรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศแลเรืออื่น ๆ ที่เปนเรือใหญ่ทั้งปวง ล่วงหน้าลงไปทอดที่ท้ายเกาะปินัง ตั้งแต่เวลาน้ำขึ้น เพราะเวลาน้ำลงเรือใหญ่เดิรไม่ได้ ด้วยช่องตื้น คงอยู่แต่เรือเล็ก เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ เสด็จออกทรงรถพระที่นั่ง ออกจากที่ประทับไปที่คอนเวนต์ โรงเรียนของหลวงชีโรมันกาทอลิก เปนที่สอนสาสนาแลสอนวิชาหญิง มีหลวงชีหลายคนมารับเสด็จประทับที่ห้องรับแขก แล้วหลวงชีเชิญเสด็จทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ในโรงนั้น คือห้องที่นมัสการ แลห้องสอนนักเรียนยุโรเปียน จีน, มลายู, กาลิงค์, แลทอดพระเนตรห้องนอน ห้องกินอาหารเปนต้นตลอด แล้วทอดพระเนตรสิ่งของที่เปนฝีมือนักเรียนทำ ทรงซื้อสิ่งของเหล่านั้นบ้างตามสมควร แล้วเสด็จพระราชดำเนินจากที่อยู่หลวงชีไปตามทาง พ้นหมู่บ้านไปถึงเชิงเขาขึ้นบนเนินเขา ผ่านห้องชุ้ยที่ฝังศพจีนไปหน่อยหนึ่ง ถึงสวนจีน

เต็กซุนน้องภรรยาพระยารัตนเศรษฐี เสด็จประทับที่บนเรือนจีนเต็กซุน ซึ่งจัดไว้รับเสด็จ เสวยกลางวันแล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งออกจากสวนจีนเต็กซุน ไปตามทางหลายแยกหลายเลี้ยว ถึงสวนจีนขูอนกีออง เป็นเศรษฐีอยู่ในเมืองนี้ เขาจัดการรับเสด็จแขงแรง ตกแต่งบ้านเรือนและผูกซุ้มใบไม้ เสด็จประทับบนเรือนสวน แล้วเสด็จทอดพระเนตรต้นไม้ต่าง ๆ แล้วเสด็จจากสวนจีนขูอนกีอองไปตามทางข้างท้ายเกาะ ทางนี้ยังไม่ใคร่มีบ้านเรือนเป็นป่าเป็นสวนมาก ทางขึ้นควนไปออกชายทเล ถึงสวนพระยายุทธการโกศล เปนสวนมะพร้าว เสด็จประทับที่เรือนพระยายุทธการโกศล ซึ่งจัดไว้รับเสด็จ แต่ตัวพระยายุทธการโกศล ล่วงหน้าไปคอยรับเสด็จที่เมืองสะลางอ ให้ตนกูมะหะหมัดผู้บุตรอยู่รับ เสด็จประทับที่เรือนพระยายุทธการโกศลไม่สู้นานนัก พอเวลาค่ำเสด็จกลับมาตามทางเดิม เลี้ยวมาออกถนนเลียบริมชายทเล กลับมาถึงที่ประทับเวลาย่ำค่ำเศษ ประทับอยู่ครู่หนึ่งพอผู้คนพร้อมพร้อมแล้ว เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงที่หน้าบ้านพระยารัตนเศรษฐี ไปขึ้นเรือพระที่นั่งอุบัติราชกิจ ออกจากที่ทอดเวลาทุ่มเศษ ล่องลงไปข้างท้ายเกาะนี้ ถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศซึ่งทอดอยู่ท้ายเกาะ เสด็จขึ้นประทับแรมในเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ ฯ

๏ วันที่ [illegible] เวลาเช้าโมงเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับ เสด็จขึ้นเรือเลดีเวลด์ เรือนี้เป็นของพวกกัมปนีชื่อว่า นิเทอแลนด์สติมชิปเนวิเคชั่นกัมปนีจัดถวาย เปนเรือพระที่นั่งสำหรับเสด็จเมือง

ลารุต ด้วยลำน้ำลารุตตื้น เรือที่เปนเรือกินน้ำตื้น เช่นเรือเมล์เดิร
ไปมาในระหว่างเมืองลารุตกับเมืองปินัง ครั้นเสด็จลงในเรือเลดีเวลด์
แล้ว ออกจากที่ทอดท้ายเกาะปินังไปเข้าปากน้ำลารุตแล้วแล่นต่อไป
ตามลำน้ำ เรือพระที่นั่งอุบลบรรทิศแลเรืออื่น ๆ ที่เปนเรือใหญ่นั้นโปรด
เกล้า ๆ ให้ล่วงหน้าไปคอยอยู่ที่เกาะดินดิง เรือเลดีเวลด์แล่นมาตาม
ลำน้ำลารุต จนเวลาเช้า ๕ โมงครึ่งถึงท่าปอตเวลด์ประทับเรือพระที่นั่ง
เทียบท่า เคอเนลวอล์เกอ นายทหารซึ่งเปนผู้ว่าราชการแทนเรสิเดนต์
เมืองเประมาคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่า พอเสด็จถึงแล้วลงมาเฝ้าในเรือพระ
ที่นั่ง มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควรแล้ว เคอเนลวอล์เกอเชิญ
เสด็จขึ้นทรงรถไฟออกจากสเตชั่นปอตเวลด์ ไปตามทางสองข้างเปน
ป่าพื้นแลไม้เล็ก ๆ ไปถึงตำบลสิมปั่งมีถนนแยกไปกวาลากังซา หยุด
รถไฟพักครู่หนึ่งตามธรรมเนียมของเขาแล้ว เดิรต่อไปจนถึงสเตชั่น
เมืองไตเผ็ง ระยะทางตั้งแต่ท่าปอตเวลด์มาถึงที่นี่ ๙ ไมล์ รถไฟ
เดิร ๓๐ นาทีทั้งหยุดพักด้วย เมื่อรถไฟถึงสเตชั่นแล้ว มีคนชาว
ยุโรปที่เปนนายทหารแลพลเรือนมาคอยรับเสด็จอยู่มาก เสด็จขึ้นจาก
รถไฟทรงรถพระที่นั่งเทียมม้าไปตามทางในเมือง มีตึกแลถนนร้าน
ตลาดบริบูรณ์ มีผู้คนมาก เสด็จประทับที่ตึกออฟฟิศทอดพระเนตร
การที่ทำ เจ้าถวายสมุดรายงานต่าง ๆ หลายฉบับ แล้วเสด็จพระ
ราชดำเนิรไปยังแรกทหาร มีทหารแรกซิกอยู่ เสด็จทอดพระเนตร
ที่อยู่ทหาร ที่ไว้อาวุธแลเสื้อผ้าเครื่องใช้สอย แลที่อยู่ทหารที่เปน
ครอบครัวแล้ว แล้วเขาเรียกทหารลงมาทำท่าปืนถวายทอดพระเนตร

ในสนามที่ยาแรก แล้วเสด็จจากยาแรกไปทอดพระเนตรเหมืองดีบุกกำลังขึ้นทำการขุดร่อนอยู่ ทอดพระเนตรแล้วเสด็จมาประทับที่เรสิเดนซี เคอเนลวอล์เกอนำสุลต่านอิดริศเจ้าเมืองเประ ๑ รายาหะหมัดน้องสุลต่าน ๑ รายาเมาะหะมุดลูกสุลต่านคนเก่า ๑ เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท แล้วเขาจัดโต๊ะเลี้ยงกลางวัน ประทับโต๊ะเสวยแล้วประทับอยู่สมควรแก่เวลา แล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรที่เก็บของประหลาดต่าง ๆ ชื่อปีรักมิวเซียม ที่นั่นมีร่างสัตว์ทวิบาทจัตุบาท พหุบาทต่าง ๆ แลแร่ศิลาต่าง ๆ เปนพื้น ของอื่นนอกนั้นมีเล็กน้อย แล้วเสด็จทอดพระเนตรโรงพยาบาล แล้วเสด็จประทับที่บ้านน้องสาวของเคอเนลวอล์เกอ แล้วเสด็จมาขึ้นรถไฟที่สเตชั่น ออกจากเมืองไตเผ็งมาตามทางเดิม ระยะทางขากลับรถเดิร ๒๕ นาที ถึงปอตเวลด์ เคอเนลวอล์เกอตามมาส่งเสด็จถึงที่นี้ เสด็จลงเรือพระที่นั่งออกจากท่าปอตเวลด์ออกปากน้ำลารุตมาในทเลตลอดคืน ประทับแรมในเรือเลดีเวลด์ ฯ

๏ วันที่ ๒๖ เวลารุ่งเช้าถึงเกาะดินดิง เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงมาขึ้นเรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศซึ่งมาทอดคอยอยู่ เรือเลดีเวลด์กลับไป เวลาเช้า ๒ โมงออกเรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศจากปุโลดินดิง มาตามทางคลื่นลมสงบเรียบราบ เวลาบ่ายโมงหนึ่งถึงปากน้ำเมืองสะลางอ ทอดเรือพระที่นั่งประทับแรม ฯ

๏ วันที่ ๒๗ เวลาเช้าออกเรือพระที่นั่ง เข้าในลำน้ำถึงคลองแยกมีเรือนค้าน ที่นั่นทอดเรือพระที่นั่ง พระยายุทธการโกศล[1] นำรายาสะ

---

๑ พระยายุทธการโกศลได้แต่งงานกับธิดาสุลต่านสะลางอคนเก่าภรรยาเปนพี่น้องกับสุลต่านเวลานั้น

เล่มนั้นรายามุคาเมืองสะลางอ กัปตันที่เปนแมยิสเตรท ซ้อมิศเตอร์เตอระนิคนหนึ่ง มาเฝ้าในเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควรแล้วกราบถวายบังคมลากลับไป ประทับแรมที่นี้อีกราตรีหนึ่ง ฯ

๏ วันที่ ๒๘ เวลาเช้าออกเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศจากที่ทอด เดิรเรือต่อเข้าไปในลำน้ำอีกหน่อยหนึ่งถึงท่าที่เสด็จขึ้น ในระยะทางที่ผ่านมามีหมู่บ้านใกล้น้ำ มีตึกตลาดถนนหนทาง แลมีย่อมอยู่บนเนินแห่งหนึ่ง เปนเมืองริมน้ำ ท่าที่เสด็จขึ้นมีตะพานผูกผ้าแลใบไม้ เปนของพระยายุทธการโกศล และจีนหลิมชุยเข่งเศรษฐีเมืองนี้แต่งรับเสด็จ หยุดเรือพระที่นั่งแล้วมิศเตอร์แวลแมน ผู้ว่าราชการแทนเรสิเดนต์เมืองสะลางอลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง รับสั่งปฏิสัณฐารตามสมควรแล้ว เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับเสด็จขึ้นที่ตะพาน พระยายุทธการโกศลแลรายามุคาเมืองสะลางอ มิศเตอร์มอสนายช่างหลวงสำหรับทำทางรถไฟ แลคนยุโรปคนมลายูอีกหลายนาย มาคอยรับเสด็จที่ตะพาน เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นรถไฟแล้วเดิรรถช้า ๆ เลื่อนถอยหลังไปทอดพระเนตรตะพาน สำหรับรถไฟข้ามที่จะไปเมืองที่ตั้งริมน้ำ ซึ่งผ่านมาแล้วแต่ทางนั้นยังไม่แล้ว ทอดพระเนตรแล้วออกรถไฟเดิรตามทาง เวลาเช้า ๕ โมง ๓๕ นาที ในสองข้างทางรถไฟเปนป่าไม้เล็ก ๆ มีไร่ข้างเหนืองคืบุกบ้างเปนแห่ง ๆ ทางเขาเนินเขาที่เปนกรวดหลายแห่ง ตัดไปหว่างกลางบ้าง ตัดเชิงเขาไปบ้าง ข้ามแม่น้ำที่เปนลำคลองลำรางบ้าง ไปได้ ๑๘ นาที ถึงสเตชั่นแห่งหนึ่งมีทางแยก รถไฟเดิรรอพอเปลี่ยน

ทางแล้วเดิรต่อไปอีก ๑๒ นาที ถึงสเตชั่นอีกแห่งหนึ่ง แล้วเดิรต่อไป อีก ๑๑ นาที ถึงสเตชั่นชื่อกวาลาลุมปอร์ ในเมืองกะลัง เปนเมืองใหญ่ ในสะลางอ รวมระยะทางตั้งแต่ท่าน้ำถึงที่นี่ ๒๒ ไมล์ รถไฟเดิร ๔๕ นาที รถไฟหยุดที่สเตชั่นแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งเทียมม้าออกจากสเตชั่น รถไฟ ไปที่บ้านจีนเจ้ายกเศรษฐีใหญ่ในเมืองกะลัง จัดเปนที่ประทับ จัดการตกแต่งบ้านเรือนเปนการครึกครื้นใหญ่ เสด็จประทับอยู่หน่อยหนึ่ง แล้ว เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งออกจากที่พักไปตามถนนอ้อม แลเลยไป ตามเชิงเขาไหล่เขาหนทางวกไปวกมาลดเลี้ยวมาก แล้วไปเข้าสวน ของคอเวอนเมนต์ อยู่ที่เชิงเขามีลำน้ำขังเปนทเลสาบ มีต้นไม้ต่าง ๆ เสด็จออกจากสวนแล้ว ไปประทับที่โรงงารทำเครื่องรถไฟ ทอดพระเนตร เครื่องจักรทำการต่าง ๆ ในเวลากำลังทำอยู่แล้ว ทรงรถพระที่นั่งต่อไป ตามถนนท้องตลาด มีตึกแถวสองข้าง มีถนนแยกเลี้ยวไปหลายสาย แล้วเสด็จกลับมาประทับที่บ้านจีนเจ้ายก เสวยกลางวันแล้ว พอเวลาบ่าย หน่อย เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งไปประทับที่สวนจีนยับกวนเสงกปิตันจีนใน เมืองกะลัง มีดอกไม้ปลูกในกระถางต่าง ๆ มีเรือนเก๋งในสวน ทอด พระเนตรสวนแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรสวนกาแฟแล ไร่พริกไทย ซึ่งปลูกบนเนินเขา แล้วเสด็จกลับผ่านมาทางสเตชั่นรถไฟ เลี้ยวไปขึ้นบนเนินเขาสูง ประทับทอดพระเนตรคอเวอนเมนต์ออฟฟิศที่ อยู่บนเนินเขา แลทอดพระเนตรภูมเมืองกะลัง เปนเนินเขาสูง ๆ ต่ำ ๆ ทั่วไปทั้งนั้น เห็นตึกบ้านร้านตลาดได้หมด แล้วเสด็จมาประทับที่สเตชั่น รถไฟ พวกจีนพ่อค้าในเมืองกะลังหลายนายมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท

เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จขึ้นทรงรถไฟออกจากสเตชั่นกลับมาท่าน้ำ ขากลับนี้เดิรเร่งมากขึ้นมา ๓๕ นาฑี ถึงท่าน้ำ เสด็จลงเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจออกจากท่าล่องลงมาถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศซึ่งเลื่อนออกมาทอดอยู่ที่เดิม รายามุดาตามมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ส่งเสด็จด้วยแล้วถวายบังคมลากลับไป แต่สุลต่านเมืองสะลางงอรอยู่ในที่ไกลจากเมืองกะลังมากแลป่วยอยู่ด้วย จึงหาได้มารับเสด็จไม่ ให้แต่รายามุดามาแทน เวลายามหนึ่งออกเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศล่องลงมาตามลำน้ำ ถึงปากช่องที่จะออกทเล เวลา ๗ ทุ่มทอดเรือพระที่นั่งรออยู่จนเวลาตี ๑๑ จึงออกเรือเดิรต่อไปพ้นปากน้ำสะลางงอ[๑] ฯ

๑ วันที่ ๒๙ เรือพระที่นั่งมาในทเลพอแลเห็นฝั่งท้องทเลเรียบราบคลื่นลมสงบ เวลาบ่าย ๕ โมงถึงเมืองมะละกาทอดเรือพระที่นั่งแล้ว มิศเตอร์เบิชผู้ว่าราชการแทนเรสิเดนต์เมืองมะละกากับออฟฟิศเซอ ๔ คน มาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควร จีนตันเต๊กหงวนน้องพระยาอนุกูลสยามกิจ จีนเจอเซกทีนนางภรรยาพระยาอนุกูลสยามกิจ จีนเบ่งงวดพวกพ้องพระยารัตนเศรษฐี ก็ลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่งด้วย เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงเรือกลไฟจูงไปประทับท่าโพเบียน มีตะพานเหล็กยื่นออกมายาวหลายเส้น เสด็จขึ้นจากเรือแล้วทรงรถพระที่นั่งเทียมม้า เสด็จประพาสตามถนนสองข้างทางมีตึกเปนเก๋งจีนเปนพื้น พ้นหมู่ตึกตลาดแล้วเปนบ้านหมู่มีเรือนจาก พ้นบ้านหมู่ออกไปเปนทุ่งนา พอเวลาค่ำเสด็จกลับ

---

๑ วันออกจากปากน้ำสะลางงอนี้ เรือเวสาตรีพระที่นั่งรองโดนศิลาใต้น้ำแตก

มาประทับที่สเต๊ตเฮาส์ เปนเรือนก่อตึกกับเนินเขา เสด็จพระราชดำเนิรทอดพระเนตรในเรือนแล้ว เสด็จขึ้นเนินเขาทอดพระเนตรโบสถ์โบราณแลที่ต่าง ๆ เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จมาเสวยโต๊ะที่สเต๊ตเฮาส์จนเวลา ๔ ทุ่มเศษ เสด็จมาลงเรือพระที่นั่งที่ตะพาน เรือกลไฟจูงมาประทับ เสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เวลา ๒ ยามออกเรือพระที่นั่งจากเมืองมละกา ฯ

๏ วันที่ ๓๐ เรือพระที่นั่งแล่นมาพอแลเห็นฝั่งคลื่นลมสงบ มาจนเวลาทุ่มเศษเลี้ยวเข้าสิงคโปร์ พระยาอนุกูลสยามกิจกงสุลเยเนราลสยามเมืองสิงคโปร์ ขุนรัฐานุเขตยริรักษ์ผู้ช่วยราชการ พระยาสุนทรบุรีผู้ว่าราชการเมืองนครไชยศรี[๑] ซึ่งออกมาจัดที่ประทับ ลงเรือกลไฟเล็กมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง แล้วเดิรเรือพระที่นั่งต่อมาตรงสพานยอนสันเขียร์ ทอดเรือพระที่นั่งเวลา ๒ ทุ่ม จัดเรือเล็กพร้อมแล้วเวลายามเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งจักรนารายณ์ ไปประทับท่ายอนสันเขียร์ ทรงรถพระที่นั่งไปประทับบ้านพระยาอนุกูลสยามกิจ ซึ่งจัดไว้เปนที่ประทับแรมในเวลาที่เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ครั้งนี้ ฯ

๏ วันที่ ๓๑ เวลาบ่าย ๓ โมง เซอเฟรเดอริกดิกซัน ผู้ว่าการแทนเคาวเนอเสตรสเต็ตเสตเตอลเมนต์ กับนายทหารคนหนึ่งมาเฝ้าที่ประทับ รับสั่งการต่าง ๆ เปนพระราชปฏิสันฐาร แลรับสั่งถึงการที่จะ

---

๑ ชื่อหมาโต ภายหลังได้เปนพระยาทิพโกษา

เสด็จประพาสที่ต่าง ๆ ในเมืองสิงคโปร์ เฝ้าอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้วทูลลากลับไป เวลาย่าย ๔ โมงเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนิรไปประทับที่โรงพยาบาลใหญ่ เรียกว่าเยเนราลฮอสปิตัล สำหรับรักษาคนที่มีอันจะกินต้องเสียเงินเปนรายวัน เสด็จทอดพระเนตรตึกที่พยาบาลคนไข้ชาวยุโรเปียน แลที่พยาบาลคนไข้ชาวเมือง คือจีนแลแขกมลายูแลแขกกาลิงค์เปนต้น แลทอดพระเนตรโรงที่ประสมยาแลครัวทำอาหาร ทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จจากโรงพยาบาลใหญ่ ทรงรถพระที่นั่งไปประทับโรงพยาบาลอีกแห่งหนึ่งเรียกว่า ปอเปอฮอสปิตัล สำหรับพยาบาลคนเข็ญใจ ไม่ต้องเสียเงินค่าพยาบาล เสด็จทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ จนทั่ว แลพระราชทานเงินช่วยในการโรงพยาบาล ๑๐๐๐ เหรียญ

อนึ่งเมื่อเสด็จโรงพยาบาลที่เมืองปีนัง ก็พระราชทานเงินช่วย ๕๐๐ เหรียญ เสด็จจากโรงพยาบาลแล้วทรงรถพระที่นั่งเที่ยวประพาสตามถนนจนเวลาจวนค่ำเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๑ มิถุนายน เวลาย่าย ๔ โมงเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนิรไปประทับบ้านคอเวอนเนอยนเนินเขา เซอเฟรเดอริกดิกซันจัดการรับเสด็จเลี้ยงน้ำชาแล้ว เชิญเสด็จทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ บนเรือนจนทั่ว แล้วประทับครู่สอยู่อีกพอสมควรแก่เวลา แล้วเสด็จพระราชดำเนิรจากบ้านคอเวอนเนอ ไปตามถนนชื่อทอมสันโรด ทอดพระเนตรที่ขังน้ำซึ่งสำหรับมาใช้ในเมือง ที่นั้นเปนเนินเขาสองข้างมีช่องน้ำกลางก่อเปนคันกั้นไว้ น้ำที่ไหลมาแต่ข้างบนก็มาขังอยู่ ใน

ที่นั้นเปนยึงใหญ่มีท่อมาที่สูบน้ำในเมืองอีกแห่งหนึ่ง ทอดพระเนตรทั่วแล้วเสด็จกลับย่ำค่ำ ฯ

๏ วันที่ ๒ เวลาบ่าย ๒ โมงเสด็จทอดพระเนตรฮ่องกงเซียงไฮ้แบงก์ แล้วเสด็จออฟฟิศไปรษณีย์ ทอดพระเนตรพนักงารทำการไปรษณีย์แล้ว เสด็จทอดพระเนตรสิงคโปร์คลับ แล้วเสด็จกลับพักหนึ่ง บ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินสวนโบตะนิกเกอลคารเดน ทรงรถพระที่นั่งประพาสในสวน แล้วเสด็จลงทรงพระดำเนินทอดพระเนตรต้นไม้ต่าง ๆ เวลา ๒ ทุ่มเสด็จพระราชดำเนินที่เตาน์ฮอล ทอดพระเนตรละคอนออปรา เปนของพระยาอนุกูลสยามกิจว่าเหมาให้เล่นถวาย[๑] เสด็จกลับ ๕ ทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๓ เวลาเช้า ๕ โมง ภรรยาเซอเฟรเดอริกดิกซันมาเฝ้า แลเฝ้าสมเด็จพระบรมราชเทวีที่ที่ประทับ ดำรัสกับเลดีดิกซันตามสมควรแล้ว ทูลลากลับไป แล้วเซอร์ชาลส์วอเรนซึ่งเปนเยเนราลบังคับการทหารในที่นี้มาเฝ้า ครั้นกลับไปแล้ว มิศเตอร์เปาลตันบอดผู้แทนคอลอเนียลสีเกรตารีมาเฝ้า ครั้นกลับไปแล้วเสด็จขึ้น เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรโรงเรียนแล้ว เสด็จมิวเซียมทอดพระเนตรของต่าง ๆ ที่ตั้งในมิวเซียม แล้วเสด็จทอดพระเนตรที่สูบน้ำ ซึ่งสูบน้ำมาแต่ที่ขังน้ำที่เสด็จพระราชดำเนินเมื่อวันที่ ๑ ที่นี้มีสูบ ๆ น้ำขึ้นไปขังในสระบนเนินสูงแล้วไขมาใช้ในเมืองทั่วไป มีเครื่องจักรเครื่องกรองหลายชั้น ทอดพระเนตรที่สระบนเนินแลที่สูบทั่วทุกแห่ง แล้วเสด็จกลับย่ำค่ำ ฯ

---

๑ ละคอนของบริษัทแฮรีสแตนแล เล่นออปราชื่อมิกาโด

๏ วันที่ ๔ เวลาย่าย ๓ โมงเสด็จออกทรงรถพระที่นั่ง ไปประทับที่โรงทำน้ำแขง ทอดพระเนตรเครื่องทำน้ำแขงเวลาทำอยู่ แล้วเสด็จกลับจากโรงทำน้ำแขง ไปประทับโรงทำน้ำมันถั่วระสงเวลากำลังทำอยู่ มีเครื่องโม่ยกถั่วแลมีเครื่องอัดให้น้ำมันไหลออก ทอดพระเนตรทั่วแล้วเสด็จกลับ วันนี้เซอชาลส์วอเรนเยเนราลทหาร เชิญเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสที่สวนของเขา เวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จออกทรงรถพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินไปถึงสวนเซอชาลส์วอเรน เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับบนเรือนในสวน แล้วเสด็จที่สนามหญ้า มีคนยุโรปทั้งชายหญิงประชุมกันมาก แลมีแตรวงทหารเข้าด้วย เวลาย่ำค่ำเสด็จกลับ แลในค่ำวันนั้นเซอเฟรเดอริกดิกซันผู้ว่าการแทนคอเวอนเนอ เชิญเสด็จพระราชดำเนินไปเสวยที่บ้านคอเวอนเนอ เวลาทุ่มเศษเสด็จพระราชดำเนินไปประทับเสวยโต๊ะ เสด็จกลับ ๕ ทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๕ เวลาย่าย ๓ โมง เสด็จออกทรงรถพระที่นั่งไปประทับที่ท่ายอนซันเบียร์ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง แล่นเลียบไปทางตันหยงปาคา ทอดพระเนตรท่าเรือจอด แลอู่เรือ แลเรือเมล์เรือบรรทุกสินค้าต่าง ๆ ไปจนสุดช่องเกาะซึ่งเป็นทางเรือเดิร แล้วเสด็จกลับมาประทับที่เรือเมล์เยรมันชื่อสะตุตกาด ทอดพระเนตรห้องคนโดยสานแลที่บรรทุกสินค้าเปนต้นทั่วแล้ว เสด็จกลับถึงตะพานยอนซันเบียร์ เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งกลับมาที่ประทับ ฯ

๏ วันที่ ๖ เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จพระราชดำเนิรไปทอดพระเนตรที่ขังนักโทษ ทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ทั่วแล้วเสด็จกลับบ่าย ๕ โมง เสด็จพระราชดำเนิรที่บานรกทหารทำขลดตึงดิน ประทับที่สนามหัดทหาร ทอดพระเนตรทหารเดิรท่าต่าง ๆ คอลอแนลเอลลิสเปนผู้บังคับทหาร ครั้นซ้อมทหารเสร็จ เสด็จมาประทับที่เรือนเปนที่อยู่ออฟฟีศเซอ มีเลี้ยงน้ำชา มีคนยุโรเปี้ยนชายหญิงแลนายทหารประชุมกันมาก เวลาจวนย่ำค่ำเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๗ เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จพระราชดำเนิรทอดพระเนตรโรงโปลิศ แล้วเสด็จกลับมาทอดพระเนตรโรงทำผลสัปรสแช่น้ำตาล แล้วเสด็จไปประทับบ้านสวนพระยาอนุกูลสยามกิจบนเนินเขา บ่าย ๔ โมงเศษเสด็จกลับ วันนี้นายทหารผู้บังคับการป้อมแคนนิงเชิญเสด็จประพาสที่ป้อม เวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จพระราชดำเนิรไปประทับป้อมแคนนิง พวกออฟฟีศเซอแลเลดี้เซนเตลเมน ประชุมกันรับเสด็จเปนอันมาก เสด็จประทับบนเรือนที่อยู่ออฟฟีศเซอ แล้วเสด็จทรงพระราชดำเนิรตามเพิงป้อม แลเสด็จขึ้นเสาธงทอดพระเนตรภูมิเมืองสิงคโปร์ แลทอดพระเนตรทหารลากปืนใหญ่แลกลิ้งลูกปืนแข่งกัน แล้วเสด็จประทับที่เรือนออฟฟีศเซออีกครู่หนึ่ง เสด็จกลับย่ำค่ำเศษ ฯ

๏ วันที่ ๘ เวลารุ่งสว่าง เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งออกจากที่ประทับบ้านพระยาอนุกูลสยามกิจ ซึ่งพระราชทานชื่อว่าเรือนสยาม ไปประทับที่ท่ายอนซันเยียร์ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับเสด็จขึ้นเรือ

อุบลบุรพทิศ พระยาอนุกูลสยามกิจ ขุนรัษฎานุเขตบริรักษ์ตามมาส่ง
เสด็จในเรือพระที่นั่ง อนึ่งพระยารัตนเศรษฐี ซึ่งตามมาส่งเสด็จถึง
เมืองสิงคโปร์ก็มาส่งเสด็จ แล้วกราบถวายบังคมลากลับไป เวลา
เช้าโมงหนึ่งออกเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศจากเมืองสิงคโปร์ เดินเรือมา
ตลอดวันตลอดคืน คลื่นลมสงบ ฯ

๏ วันที่ ๙ เวลาเช้า ๕ โมงเศษถึงปากน้ำเมืองปาหัง ทอดเรือ
พระที่นั่งแล้ว มิศเตอร์วอลซึ่งเปนนายโปลิศ แลเปนผู้เก็บภาษีลงมาใน
เรือพระที่นั่ง แล้วกลับขึ้นไปคอยรับเสด็จอยู่บนบก เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ
เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปประทับที่ปากน้ำ
ทอดพระเนตรศาลโปลิศเปนเรือนเล็ก ๆ อยู่ริมน้ำ แล้วทอดพระเนตร
โรงจักรเลื่อยไม้ แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟจูงต่อไปในลำ
น้ำ ระยะทาง ๖ ไมล์ถึงเมืองปาหัง ประทับที่ท่าหน้าเรสิเดนซี มิศเตอร์
เบลฟิลด์ผู้รักษาการแทนเรสิเดนท์มารับเสด็จ เชิญเสด็จพระราชดำเนิร
ขึ้นประทับบนเรสิเดนซี แล้วนำตนกูมะหะหมัดบุตรสุลต่านเมืองปาหัง
เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ประทับอยู่ประมาณชั่วโมงเศษเสด็จจากเรสิ
เดนซี ทรงพระดำเนิรตามถนนทอดพระเนตรบ้านเรือนต่าง ๆ ที่เมือง
นี้ตึกยังไม่ใคร่มี มีแต่เรือนโรง ผู้คนก็ไม่สู้แน่นหนานัก ทรง
พระดำเนิรไปทางประมาณสัก ๒๐ เส้น แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งที่ท่าอีก
แห่งหนึ่งใต้เรสิเดนซีลงมา เสด็จกลับมาถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศเวลา
ย่ำค่ำเศษ เวลาตี ๑๑ เศษออกเรือพระที่นั่งจากปากน้ำเมืองปาหัง ฯ

๏ วันที่ ๑๐ เรือพระที่นั่งแล่นมาจนเวลาเช้า ๔ โมง ถึงตำบลขะมามันแขวงเมืองตรังกานู มีบ้านแลลำน้ำมีเขาเตี้ย ๆ แลหาดทรายยาวทอดเรือพระที่นั่งในที่นี้ พระยาพิชัยภูเบนทร์เจ้าเมืองตรังกานูมาคอยรับเสด็จอยู่ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษโปรดเกล้า ฯ ให้มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง รับสั่งพระราชปฏิสัณฐารตามสมควร เวลาบ่าย ๔ โมงเศษเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง ไปประทับเสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งอุทัยราชกิจ แล่นเลียบฝั่งไปข้างใต้จนถึงที่ต่อแดนเมืองตรังกานูกับเมืองปาหัง มีเขาเล็กตกริมน้ำถึงทเลเปนที่สังเกตในตลิ่งเข้าไปตรงขุเก็ตติงงา เสด็จถึงที่นั้นแล้วกลับเรือพระที่นั่ง ขึ้นมาถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศเวลาย่ำค่ำเศษ ประทับแรมในที่นี้ ๆ

๏ วันที่ ๑๑ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงเรือกลไฟจูงไปเข้าลำน้ำ พ้นทเลเข้าไปมีลำน้ำแยกเปนสองทาง เสด็จทางแยกขวามือ เรียกว่าลำน้ำปากา มีบ้านเรือนมาก มีพลับพลาหลังหนึ่งพระยาตรังกานูจัดรับเสด็จ เรือพระที่นั่งเทียบท่าเสด็จขึ้นประทับพลับพลา แล้วทรงพระดำเนินไปตามทาง มีบ้านเรือนตึกต่อกันไป ทอดพระเนตรภูมิที่บ้านเรือนแล้ว เสด็จกลับมาประทับพลับพลา ที่พลับพลานั้นมีกรมการแลราษฎรแขกมลายูมารับเสด็จอยู่มาก เวลาบ่าย ๒ โมงเศษเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งเรือกลไฟจูงกลับมาประทับ เสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษออกเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ จากขะมามันเลียบแลเห็นฝั่งตลอดมาจนเวลาค่ำจึงตัดออกกลึก ๆ

๏ วันที่ ๑๒ เวลาเช้าโมงหนึ่ง ทอดเรือพระที่นั่งตรงเมืองตรังกานู เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟจูงเข้าปากน้ำ ประทับตะพานท่าบ้านพระยาตรังกานู เสด็จประทับที่บ้านพระยาตรังกานู จนเวลาบ่ายจึงเสด็จพระราชดำเนิรไปตามทางตลาด มีผู้คนแลร้านขายของคึกครื้นขึ้นกว่าเมื่อเสด็จพระราชดำเนิรคราวก่อน เสด็จพ้นตลาดแขกแล้วถึงตลาดจีน ต่อไปสุดตลาดจีนถึงบ้านกัปตันจีน เสด็จลงเรือพระที่นั่งที่ท่าบ้านกัปตันจีน ขึ้นไปประพาสข้างเหนือน้ำมีเกาะหลายเกาะ ตามเกาะแลฝั่งเต็มไปด้วยต้นมะพร้าว แล้วเสด็จกลับมาออกปากน้ำถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เวลาบ่าย ๕ โมงออกเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศจากเมืองตรังกานู ตัดออกลึกนอกเกาะริดังเดิรเรือมายังรุ่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๓ เวลาโมงเช้าถึงปากน้ำเมืองกลันตันทอดเรือพระที่นั่ง เปนเวลามีคลื่นมาก ได้กราบทูลเจ้าลอองธุลีพระบาทว่า พระยาพิพิธภักดี พระยากลันตันมาคอยรับเสด็จอยู่ปากน้ำ จะคอยเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แต่ทรงพระกรุณาอยู่ว่า เปนเวลาคลื่นจัดเปนการลำบากแก่พระยากลันตัน จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงปฏิพากย์พจนกร[๑] นำของไปพระราชทาน เรือพระที่นั่งรอรับพ้นอยู่จนเวลาเที่ยงครึ่ง ออกจากเมืองกลันตันเลียบฝั่งมาถึงปากน้ำเมืองสายบุรีเวลาย่ำค่ำ ทอดเรือพระที่นั่ง พระยาสุริยสุนทรบวรภักดี พระยาสาย ให้น้องชายแลน้องภรรยาออกมาฟังราชการ โปรดให้แจ้งความแก่พระยาสายว่า จะไม่เสด็จพระราชดำเนิรประพาส เวลา ๑๐ ทุ่มเศษออกเรือพระที่นั่งจากปากน้ำเมืองสาย ฯ

---

๑ ภายหลังเปนพระโกชาอิศหาก ชื่ออมัด

๏ วันที่ ๑๔ เวลาเช้า ๔ โมงเศษถึงปากน้ำเมืองหนองจิก ทอดเรือพระที่นั่ง พระยาเพชราภิบาลนฤเบศร์พระยาหนองจิก มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เรือพระที่นั่งรอรับน้ำรับพ้นอยู่จนค่ำ พระยาวิชิตภักดีพระยาตานี พระศรีบุรีรัฐพินิจ รายามุดา พระพิพิธภักดีผู้ช่วยราชการเมืองตานี กับพระโยธานุประดิษฐ์ ผู้ช่วยราชการเมืองยิหริ่งมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เวลา ๓ ยามเศษออกเรือพระที่นั่งจากเมืองหนองจิก ไปเมืองสงขลา ฯ

๏ วันที่ ๑๕ เวลาเช้าโมงเศษตรงปากน้ำเมืองสงขลาทอดเรือพระที่นั่ง เวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง เสด็จพระราชดำเนิรลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับเสด็จขึ้นที่แหลมสมิรา ทอดพระเนตรเขาวงก์ ซึ่งพระยาสุนทรานุรักษ์ พระอนันตสมบัติจัดทำขึ้นไว้เปนที่ประพาสแห่งหนึ่ง แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งไปประทับพลับพลาที่หน้าเมือง พระยาอภัยบริรักษ์ผู้สำเร็จราชการเมืองพัทลุง แลกรมการมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท กับพระรัตนมนตรี พระสุรินทรวังศา ผู้ช่วยราชการเมืองสายก็มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทด้วย ประทับอยู่ที่พลับพลาจนเวลาบ่าย เสด็จพระราชดำเนิรประพาสตามทางตลาด แล้วเสด็จประทับวัดมัชฌิมาวาส แล้วเสด็จกลับมาประทับพลับพลาครู่หนึ่ง แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ซึ่งพระยาไทรบุรีแลพระยายุทธการโกศลได้ตามเสด็จพระราชดำเนิรมาถึงที่นี่ กราบถวายบังคมลากลับไปเมืองเดิรทางบกจากเมืองสงขลาไปเมืองไทรบุรี เวลาทุ่มหนึ่งออกเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศจากเมืองสงขลา ฯ

๏ วันที่ ๑๖ เวลารุ่งสว่างเรือพระที่นั่งเดิรมาถึงแหลมชุมพุก อ่าวเมืองนครศรีธรรมราช เวลาบ่าย ๒ โมงถึงเขาไชยสน ตรงปากคลองขนอนแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ทอดเรือพระที่นั่ง ฝนตกตลอดไปไม่ได้เสด็จขึ้นประพาสที่ใด เวลาทุ่ม ๑๑ ทุ่มออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๗ เรือพระที่นั่งเดิรอ้อมนอกเกาะสมุยตัดถึงหน้าอ่าวธารเสด็จที่เกาะพงันเวลาเช้า ๔ โมงทอดเรือพระที่นั่ง ครั้นเวลาบ่ายโมงเศษเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปทอดพระเนตรน้ำตกธารประพาส แล้วกลับมาประทับเรือพระที่นั่งเสด็จขึ้นธารเสด็จ เสด็จพระราชดำเนิรไปที่จารึกอักษรพระนาม จ, ป, ร, ที่ ๑ ตามทางที่พระยาไชยาให้ตัดใหม่ โปรดให้จารึกศักราช ๑๒๕๒ เติมลง ด้วยเวลานั้นฝนตกใหญ่ จึงเสด็จกลับมาถึงที่ชั้นล่างประทับในศาลา วันนี้เปนวันกำหนดว่าจะมีสุริยุปราคา แต่มืดฝนยังไม่เห็นดวงอาทิตย์ จึงหาเห็นสุริยุปราคาไม่ แต่ทรงพระราชดำริห์ว่าได้เตรียมการที่จะสรงน้ำพร้อมแล้ว จึงเสด็จสรงน้ำที่น้ำตก แลสรงน้ำพระพุทธมนต์ที่เตรียมไว้ด้วย ทหารแตรประโคมแตรในเวลาสรงด้วย เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จกลับเรือพระที่นั่งทรงแจกเงินพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ตามธรรมเนียมที่มีสุริยุปราคา เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๘ เรือพระที่นั่งแล่นมาในทะเลมีคลื่นลมข้างเล็กน้อย เวลาบ่าย ๒ โมงทอดเรือพระที่นั่งที่อ่าวชุมพร รับน้ำรับฟืนแล้ว ออกเรือพระที่นั่งเวลาสามยามเศษ ฯ

๏ วันที่ ๑๙ เวลาเช้า เรือพระที่นั่งเดิรพ้นแหลมประทิว บ่าย ๕ โมง ถึงหน้าเขาสามร้อยยอด ทอดเรือพระที่นั่งประทับแรมที่นี้ ฯ

๏ วันที่ ๒๐ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษเสด็จลงเรือกรรเชียงไปขึ้นหาดทรายหน้าเขาสามร้อยยอด แล้วเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นเขาประทับในถ้ำใหญ่ มีการยกช่อฟ้าพลับพลาในถ้ำด้วย พลับพลานี้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์[๑] ปรุงส่งไปแต่กรุงเทพ ฯ พระชลยุทธโยธินทร์เปนนายงาน ยกคุมทั้งขึ้นตั้งแต่กลางคืนวันที่ ๑๙ พอเสด็จถึงก็พอแล้วเสร็จ โปรดให้ยกช่อฟ้าพลับพลา ทหารถวายคำนับเป่าแตรด้วย แล้วเสด็จขึ้นมาประทับบนพลับพลา พระราชทานนามว่า พระที่นั่งคูหาคฤหาสน์ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง ประทับแรมที่นี้ ฯ

๏ วันที่ ๒๑ เวลาย่ำรุ่ง ออกเรือพระที่นั่งพ้นสามร้อยยอด เห็นฝั่งสองข้างทาง บ่าย ๔ โมงถึงสันดอนทอดเรือพระที่นั่งรอน้ำ จนเวลาย่ำค่ำเศษจึงข้ามสันดอนได้ เดิรเรือช้า ๆ ถึงทุ่นลอย ๒ ทุ่มเศษ ทอดเรือพระที่นั่งพักในที่นี้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้านายหลายพระองค์ไปคอยรับเสด็จที่นี้ เวลา ๑๐ ทุ่มเศษออกเรือพระที่นั่ง

วันที่ ๒๒ เรือพระที่นั่งเดิรช้า ๆ มาถึงท่าราชวรดิษฐ์ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ รวมเวลาเสด็จประพาสคราวนี้ ๖๗ วัน ฯ

---

๑ ต่อมาเปนกรมหมื่นปราบปรปักษ์

สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสิมา
เปนนักเรียนนายร้อย ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖

จดหมายเหตุ

เสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๑๗

วันที่ ๒๓ มิถุนายน รัตนโกสินทร ๑๑๗ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทางพระทวารกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ประทับพระราชยานพร้อมด้วยกระบวรนำตามเสด็จออกประตูศรีสุนทรไปประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลลอองธุลีพระบาทพอสมควรแล้วเสด็จพระราชดำเนิรลงประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรี ใช้จักรขึ้นไปกลับลำหน้าวัดราชาธิวาสล่องลงไปตามลำน้ำเจ้าพระยา

เวลาเที่ยงเรือพระที่นั่งถึงเมืองสมุทปราการ ที่ป้อมผีเสื้อสมุทยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ รอเรือพระที่นั่งที่ด้านเมืองสมุทปราการ ข้าหลวงผู้รักษาเมืองกรมการลงเรือเล็กมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พระราชทานธูปเทียนให้ไปบูชาพระสมุทเจดีย์ ราษฎรมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาททูลเกล้า ฯ ถวายของตามเคย เรือพระที่นั่งรออยู่ประมาณ ๒๐ นาฑี แล้วจึงใช้จักรต่อไป ที่ป้อมผีเสื้อสมุทยิงปืนใหญ่ถวายคำนับอีกคราวหนึ่ง เรือพระที่นั่งใช้จักรมาทอดที่ปากน้ำตรงร่องลึกรอเวลาน้ำขึ้นจนเวลาทุ่มหนึ่งจึงออกเรือพระที่นั่งข้ามสันดอน ใช้จักรต่อไปตลอดคืน

วันที่ ๒๔ เรือพระที่นั่งเกิรตักทรงไปเกาะพงัน แลไม่เห็นฝั่งคลื่นมีพอเรือโยนบ้างเล็กน้อยแต่ลมตวันตกพัดจัด เวลาย่ำค่ำถึงเกาะพงันแขวงเมืองกาญจนดิฐ ทอดเรือพระที่นั่งที่อ่าวธารเสด็จ พบเรือราญรุกไพรีคอยรับเสด็จอยู่ที่นั่น พระยารัตนเศรษฐี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร พระยาวิชิตภักดี ผู้ว่าราชการเมืองกาญจนดิฐ นายพินิจราชการข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองไชยามาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง[๑] ประทับแรมที่นี้ เรือราญรุกไพรีออกวันนี้ล่วงหน้าไปรับเสด็จเมืองสงขลา

วันที่ ๒๕ เวลาเช้า ๓ โมง เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟดำรงรัตน์จูงไปเข้าอ่าวทางตวันตก พ้นอ่าวธารเสด็จไปอีกแหลมหนึ่ง เสด็จขึ้นบกมีราษฎรชาวเกาะพงันมาเฝ้าถวายของแลมีพลับพลาที่ประทับ ทรงพระราชดำเนินไปตามทางที่กรมการตัดไปขึ้นเขา เลียบลำธารขึ้นไปมีน้ำตกเปนที่ประทับพักสามระยะ ถึงระยะที่ ๔ เปนที่สุดทาง ๒๘ เส้น ประทับทรงจารึกอักษรพระนาม จ.ป.ร. แลศก ๑๑๗ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าราชการจารึกต่อจนแล้ว แลฉายพระรูปเสร็จแล้ว เวลาบ่ายโมงหนึ่งเสด็จกลับลงจากน้ำตกมาถึงหน้าผาต้นทาง ทรงจารึกอักษรที่หน้าผาพระราชทานนามธารน้ำตกนี้ว่า "ธารประเวศ" โปรดเกล้า ฯ ให้กรมการจารึกต่อไป แล้วเสด็จมาประทับพลับพลา

---

๑ พระยารัตนเศรษฐี คอซิมก๊อง พระยาวิชิตภักดี ขำ ศรียาภัย นายพินิจราชการ ปั้ว บุนนาค เดี๋ยวนี้เปนพระยาศรีธรรมศุกราช สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบล

ครู่หนึ่งพระราชทานเงินแจกราษฎร แล้วเสด็จเรือพระที่นั่งเรือกลไฟจูงมาประทับที่อ่าวธารประพาส เสด็จขึ้นที่น้ำตกธารประพาสสรงน้ำแล้วประทับเสวยกลางวันที่พลับพลา มีฝนตกใหญ่ครู่หนึ่ง พอฝนหายเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลายามครึ่งออกเรือพระที่นั่ง

วันที่ ๒๖ เรือพระที่นั่งแล่นตัดออกห่างฝั่งแต่ไม่มีคลื่น เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งถึงเมืองสงขลา พบเรือราญรุกไพรี เรืออัครเรศรัตนาสน์ เรือจำเริญ ทอดรอเรือพระที่นั่งแล้ว พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช พระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา พระยาวจีสัตยรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแล้วพระยาเสนีณรงค์ฤทธิ์ ราชามุดาเมืองไทรบุรี พระยาวิเศษสงคราม เจ้าเมืองปลิศ กับตนกูมหมัดบุตรพระยายุทธการโกศลซึ่งมาคอยรับเสด็จอยู่ที่เมืองสงขลามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วย แล้วสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ซึ่งเสด็จมาจัดการรับเสด็จที่เมืองนครศรีธรรมราช เสด็จมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วย

เวลาบ่ายเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับที่ฝั่งหาดทรายมีพลับพลาและสะพานท่าเสด็จขึ้น เสด็จจากเรือพระที่นั่งทรงม้าพระที่นั่งไปถึงเชิงเขาตังกวน ทรงพระดำเนินขึ้นเขาถึงศาลาที่ทรงสร้าง เสด็จประทับทอดพระเนตรภูมิสถานเมืองสงขลาโดยรอบ แล้วเสด็จขึ้น

นมัสการพระเจดีย์บนยอดเขา เสด็จกลับตามทางเดิมมาประทับพลับพลาครู่หนึ่ง แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งเวลายำค่ำครึ่ง ประทับแรมที่นี้

วันที่ ๒๗ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งติกรรเชียงไป ผูกเรือกลไฟสกรูที่ปากน้ำไปประทับที่ท่าเมือง เสด็จขึ้นบก มีข้าหลวงเทศาภิบาลผู้ว่าราชการเมืองกรมการรับเสด็จ ทรงพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรที่ว่าการมณฑล คือที่ว่าการอำเภอเมือง ที่ว่าการข้าหลวงใหญ่แลศาลมณฑล ทอดพระเนตรผู้พิพากษาใหญ่อ่านคำพิพากษา แล้วเสด็จจากที่นั้นไปประทับบ้านพระยาวิเชียรคิรี ทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ในบ้านนั้น แลทรงฉายพระรูปที่ห้องจักรูปของพระยาวิเชียรคิรี แล้วเสด็จมาประทับที่พักพระยาสุขุมนัยวินิตเสวยกลางวันที่นั่น เวลาบ่าย ๓ โมงเสด็จพระราชดำเนินประพาสตามถนนตลาดแลทอดพระเนตรตลาดชานกำแพงเมืองข้างนอก แล้วเสด็จประทับที่วัดมัชฌิมาวาสประทับในพระอุโบสถ พระรัตนมุนี เจ้าคณะมณฑล พระครูรัตนโมลี เจ้าคณะเมือง พระครูวิสุทธิโมลี เจ้าอาวาสกับถานานุกรมขนดับรับเสด็จในพระอุโบสถ ทรงนมัสการพระแลรับสั่งกับพระสงฆ์ตามสมควร แลพระราชทานมูลค่าจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์เหล่านั้น เสด็จออกจากพระอุโบสถ แล้วพระราชทานเงินแจกอุบาสิกา แล้วทรงรถพระที่นั่งอ้อมกำแพงเมืองด้านใต้มาทางด้านตวันออก แลอ้อมมาทางด้านเหนือ พอมีพายุฝน เสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่บ้านพระยาวิเชียรคิรี พอพายุสงบแล้ว เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง กลับมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลายำค่ำเศษ

วันที่ ๒๘ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งไปประทับที่ท่าขึ้นเมืองเหมือนเวลาวานนี้ แล้วทรงม้าพระที่นั่งพร้อมด้วยกระบวรนำตามเสด็จพระราชดำเนิรไปทางถนนตลาด แล้วลงถนนริมกำแพงเมืองออกประตูเมืองด้านทักษิณ ไปตามถนนที่เป็นทางใหญ่ระยะทางประมาณ ๒๐๐ เส้น ถึงสวนพระยาวิเชียรคีรีซึ่งมีชื่อว่า "วังหม่วัน" ประทับที่เรือนของพระยาวิเชียรคีรีซึ่งจัดเป็นที่รับเสด็จ เสวยกลางวันที่นั้น แล้วทรงพระราชดำเนิรประพาสทอดพระเนตรบริเวณสวน แลศาลาที่ไว้ป้ายชื่อเจ้าพระยาวิเชียรคีรีแลพระยาสุนทรานุรักษ์ผู้เป็นปู่แลบิดาของพระยาวิเชียรคีรีนี้ แล้วเสด็จกลับมาประทับที่เรือนพระยาวิเชียรคีรีจนเวลาบ่าย ๓ โมงเสด็จทรงม้าพระที่นั่งกลับมาตามทางเดิม มาถึงท่าเสด็จลงเรือพระที่นั่งมายังเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาสองทุ่มครึ่งออกเรือพระที่นั่งมหาจักรีจากเมืองสงขลาตัดลงข้างใต้

วันที่ ๒๙ เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง เรือพระที่นั่งถึงปากน้ำเมืองกลันตัน เรือราญรุกไพรีซึ่งล่วงหน้ามาก่อนเป็นเรือใหญ่ถวายคำนับรับเสด็จ แล้วพระยาพิพิธภักดี เจ้าเมืองกลันตัน พระโยธีประดิษฐ รายามุดา พระรัษฎาบดีบุตรผู้ช่วยราชการลงมายังเรือพระที่นั่ง ทรงเครื่องครึ่งยศ พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการแต่งครึ่งยศ เสด็จออกในห้องท้องพระโรง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย นำแขกเมืองเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระโกชาอิศหากเป็นล่าม มีพระราชปฏิสันถารแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญา

บัตร ให้พระยากลันตัน เปนพระยาเดชานุชิต จางวางเมืองกลันตัน แลพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ มหาสุราภรณ์ ให้รายามุดา เปนพระยาพิพิธภักดี พระยากลันตัน พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๒ จุลสุราภรณ์ ให้พระรัษฎาธิบดียุตร์ เปนพระโยธีประดิษฐ รายามดาเมืองกลันตัน พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ มัณฑนาภรณ์ แล้วพระราชทานพระบรมราโชวาทให้ตั้งใจรักษาราชการบ้านเมือง แล้วสมเด็จพระนางเจ้า ๆ พระบรมราชินีนาถเสด็จออก แขกเมืองเฝ้า มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควร แล้วโปรดเกล้า ๆ ให้แขกเมืองกลับไปรับเสด็จที่เมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเปลื้องเครื่องแต่งพระองค์ทรงเครื่องตามธรรมเนียมเจ้านายข้าราชการก็แต่งตามธรรมเนียม เสด็จลงเรือพระที่นั่งติกรรเชียงไปเข้าร่องน้ำ เรือกลไฟเล็กของพระยาเดชานุชิตจูงไปตามร่องน้ำไปเข้าปากน้ำซึ่งน้ำแทงทลุออกใหม่ ใกล้กว่าปากน้ำเดิมหน่อยหนึ่ง[๑] มีเรือแขกพายแห่เสด็จเปนอันมาก เสียงฆ้องแลขานยาวก็กก้องตามลำน้ำสองข้างทาง ตั้งแต่ร่องน้ำตลอดเข้ามาในลำแม่น้ำจนกระทั่งถึงเมืองมีเรือแขกทอดสองข้างนอกร่องน้ำตลอดมา เวลาบ่ายโมงหนึ่งเรือพระที่นั่งถึงเมืองกลันตัน ระยะทางสองชั่วโมงเศษ ประทับท่ามีสพานเปนทางเสด็จขึ้น ตามทางเสด็จดาดปรำปูผ้า มีคนถือหอกซัดยืนรายสองข้าง

---

๑ เวลามรสุมลมเหนือตีทรายปิดปากน้ำ ครั้นสิ้นมรสุมน้ำในลำน้ำกัดทรายไหลออกทเลทุกปี ปากน้ำจึงไม่อยู่ที่

ไปถึงพลับพลา มีพระสงฆ์เจ้าอธิการวัดในเมืองกลันตัน ๑๐ รูปมาคอยชยันโต เสด็จพระราชดำเนินขึ้นยกมียังขึ้นใหญ่ถวายคำนับ เสด็จประทับพลับพลา พระยาจางวาง พระยากลันตัน รายามุดา แลญาติพี่น้องสี่ตวัน กรมการกปิตันจีนเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารแล้วเสด็จทอดพระเนตร์ร้านซึ่งปลูกรับเสด็จ ต่อจากพลับพลาถึงประตูบ้านพระยาเดชานุชิต ทรงซื้อสิ่งของต่าง ๆ มีผ้าสะไหร่งไหมแลผ้าขาวม้าไหมเปนต้น แล้วเสด็จประทับในบ้านพระยาเดชานุชิต พวกญาติพี่น้องบุตร์ภรรยาเจ้าเมืองกลันตันเก่าใหม่ทั้งปวง เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ตั้งเครื่องเสวยกลางวันแล้วเสด็จกลับมาประทับที่พลับพลาครู่หนึ่ง แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟเล็กของพระยาเดชานุชิตจูงออกจากเมืองกลันตันบ่าย ๓ โมง ล่องน้ำมาตามทางเดิมพอจวนจะออกปากน้ำมีพยุฝน จึงพักเรือพระที่นั่ง เสด็จประทับที่ท่าเนียบเปนที่พักพระยาเดชานุชิตจนฝนหายแล้วจึงเสด็จลงเรือพระที่นั่ง โปรดเกล้า ๆ ให้พระยาเดชานุชิตกราบถวายบังคมลากลับที่นั้น เพราะระตามมาส่งเสด็จถึงเรือพระที่นั่งก็เปนเวลาคลื่นลมจัด เรือพระที่นั่งต้องกรรเชียงมาออกปากน้ำแลอ้อมตามร่องมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง รออยู่จนเวลา ๒ ทุ่มครึ่งถอนสมอเรือพระที่นั่งใช้จักรต่อไป

วันที่ ๓๐ เวลาย่ำรุ่งเศษ เรือพระที่นั่งถึงเมืองตรังกานู ทอดเรือพระที่นั่ง พระยาพิไชยภูเบนทร์ พระยาตรังกานู ป่วยเปนโรคเส้น

พิการให้เป็นเหน็บชาเดิรไม่ถนัด ลงมารับเสด็จในเรือพระที่นั่งไม่ได้ ให้ญาติผู้ใหญ่ลงมาแทนคือตนกูยะซา ๑ ตนกูอายบะกะ ๑ ตนกูมง ๑ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องครึ่งยศอย่างเวลาวานนี้ เสด็จออกในห้องท้องพระโรง พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นำตนกู ๓ คนนั้นเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท มีพระราชดำรัสปฏิสันฐาร แล้วแยกเมืองกรายถวายบังคมลาไปรับเสด็จบนบก ทรงผลัดเครื่องแต่งพระองค์แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงพร้อมด้วยกระบวนเรือนำตามเสด็จพระราชดำเนิร ไปเข้าปากน้ำประทับท่าเมืองตรังกานู มีสพานเสด็จขึ้น บุตรพระยาตรังกานูแลญาติพระยาตรังกานูคอยรับเสด็จอยู่ที่นั้น ตามทางลาดผ้าขาวแลดาดเพดานผ้าขาว มีคนถือหอกซัดยืนรายทางสองข้าง แลมียิงปืนใหญ่ถวายคำนับ เสด็จพระราชดำเนิรไปประทับที่บ้านพระยาตรังกานู ตัวพระยาตรังกานูคอยรับเสด็จอยู่ที่หน้าหอนั่ง เสด็จขึ้นประทับบนหอนั่ง พระยาตรังกานูแลญาติพี่น้องเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท รับสั่งกับพระยาตรังกานูตามสมควร แล้วเสด็จไปประทับที่เรือนตึกทำใหม่ของพระยาตรังกานู เสวยกลางวันที่นั้น แล้วเสด็จกลับตามทางเดิมมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาเที่ยงครึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ส่งเหรียญจักรพรรดิมาลาไปพระราชทานตนกูสะเทะ ซึ่งเป็นญาติผู้ใหญ่ของพระยาตรังกานู อายุ ๘๐ เศษ กับตนกูรี เจ้าเมืองเบสุตเป็นญาติของพระยาตรังกานู รวมได้รับพระราชทานเหรียญจักรพรรดิมาลา ๒ คน เวลาบ่าย ๒ โมง

ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองตรังกานูกลับขึ้นทางข้างเหนือ เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งถึงเกาะริดัง เรือพระที่นั่งทอดสมอในอ่าวที่มีน้ำพุซึ่งเคยเสด็จพระราชดำเนิรประพาสแต่ก่อน แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประพาสที่อ่าวต่อออกไปข้างนอกอีก ที่นั่นมีบ้านริมหาดทรายปลูกต้นมะพร้าว แต่หาดตื้นแลมีปะการังใต้น้ำมาก เรือพระที่นั่งติดตื้นเข้าจอดชิดหาดไม่ได้ เสด็จลงเรือเล็กของชาวบ้านที่นั้นไปประทับที่ฝั่ง ทรงพระราชดำเนิรประพาสตามหาดทรายจนเวลาจวนมืด เสด็จกลับมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาย่ำค่ำเศษ ครั้นเวลา ๑๐ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งเดิรเรือต่อไป

วันที่ ๑ กรกฎาคม เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง เรือพระที่นั่งถึงปากน้ำตำบลยันนาราแขวงเมืองสายบุรี ทอดสมอเรือพระที่นั่งแล้ว พวกหัวเมืองแขกทั้งข้าหลวงแลเจ้าเมืองกรมการลงมายังเรือพระที่นั่ง เสด็จออกห้องท้องพระโรงทรงเครื่องตามธรรมเนียม พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นำข้าหลวงแลเจ้าเมืองกรมการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พระยาเพ็ชราภิบาลนฤเบศร์ พระยาหนองจิก พระยาสุริยสุนทร พระยาสายบุรี พระโยธานุประดิษฐ์ ผู้ช่วยราชการเมืองยิหริ่ง พระพิพิธภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองตานี หลวงพรหมภักดี ข้าหลวงผู้ช่วยราชการเมืองตานี หลวงบำรุงราชกิจ ข้าหลวงผู้ช่วยราชการเมืองสาย ขุนพินิจประชากร ข้าหลวงผู้ช่วยราชการเมือง

ระแงะ มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควรแล้ว ข้าราชการหัวเมืองแขก แลข้าหลวงที่เฝ้านั้นกราบถวายบังคมลาจากที่เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ไปคอยรับเสด็จขึ้นบก ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปเข้าปากน้ำ มีหมู่บ้านราษฎรริมลำน้ำเป็นอันมาก ลำน้ำกว้างใหญ่ภูมิฐานดีมีเรือเมล์เมืองสิงคโปร์ทอดบรรทุกของอยู่ลำหนึ่ง ทางเสด็จผ่านหมู่บ้านไปแล้วจึงถึงพลับพลา ประทับเรือที่นั่งเสด็จขึ้นบก มีพระสงฆ์สวดชยันโต ๘ รูป เสด็จขึ้นประทับพลับพลา พวกแขกซึ่งลงไปเฝ้าในเรือพระที่นั่งกับพวกที่รับเสด็จอยู่บนบก คือพระยาพิพิธเสนามาตย์ พระยายิหริ่ง พระยาณรงค์ฤทธิ์ พระยายะลา พระยาภูผาภักดี พระยาระแงะ กับหลวงจีนคณานุรักษ์เมืองตานีเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทประทับที่พลับพลา ประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งขึ้นไปประพาสข้างเหนือน้ำ ถึงท่าที่จะขึ้นไร่มันสำโรง แลโรงงารทำแป้งของพระยาสายแลพวกหุ้นส่วน แต่ระยะทางบกที่จะไปถึงไร่แลโรงงารนั้นไกลด้วย เวลานั้นบ่ายมากแล้วจึงหาได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสไม่ เสด็จกลับมาประทับที่พลับพลาอีก ทอดพระเนตรแขกให้วานรขึ้นเก็บผลมะพร้าว แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งกลับมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลายำค่ำเศษ ครั้นเวลาทุ่มหนึ่ง ออกเรือพระที่นั่งต่อไป

วันที่ ๒ เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ถึงอ่าวเมืองนครศรีธรรมราช มีเรือกลไฟทอดอยู่หลายลำ ไม่ได้เสด็จประพาสแห่งใดประทับแรมที่นี่

วันที่ ๓ เวลาเช้าโมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงมาเข้าปากน้ำกะพูน ที่ปากน้ำเปนที่เลนน้ำตื้นต้องเข็นเรือพระที่นั่งทางประมาณ ๕ เส้นจึงตีกรรเชียงได้ต่อมา ถึงบ้านปากกะพูนมีหมู่บ้านขึ้นไปถึงพลับพลาตั้งอยู่ฝั่งข้างใต้ ประทับเรือพระที่นั่งเสด็จขึ้นประทับที่พลับพลา พอกระบวรพร้อมแล้วทรงม้าพระที่นั่งไปตามถนนขึ้นไปถึงท่าแพเลี้ยวลงทางทิศใต้มาถึงตลาดท่าวัง มีการตกแต่งใบไม้แลธงผูกซุ้มรับเสด็จเปนการครึกครื้น ระยะทาง ๑๗๐ เส้นถึงพลับพลาที่ประทับแรมเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศวรเดช ทรงเปนแม่กองกระทำการอยู่ที่หมู่ต้นประดู่ใหญ่นอกกำแพงเมืองทิศอุดร ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จออกทรงพระราชยานพร้อมด้วยกระบวรนำตาม จากพลับพลาค่ายหลวงเข้าเมืองทางประตูทิศอุดรไปตามทางใหญ่ ถึงวัดพระบรมธาตุ เสด็จประทับในวิหารธรรมศาลาทรงจุดเทียนนมัสการถวายพุ่มพระพุทธรูป แล้วทรงประเคนเทียนร้อยแก่พระครูถานานุกรมเปรียญในเมืองนครศรีธรรมราช แล้วทรงประเคนผ้าไตรพระสงฆ์ ๒๐ รูปครองไตร แล้วสวดพระพุทธมนต์สมโภชพระมหาธาตุแล้วเสด็จวิหารพระม้า[๑] ซึ่งเปนทางขึ้นบนชั้นทักษิณพระบรมธาตุ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนชั้นทักษิณ ทรงประทักษิณพระมหาธาตุแล้วทรงจุดเทียนนมัส

---

๑ ที่เรียกว่าวิหารพระม้า เพราะมีรูปพระมหาสัตว์เสด็จทรงม้าเมื่อเสด็จออกภิเนษกรมปั้นไว้แต่โบราณ

การแลถวายพุ่ม แล้วเสด็จลงทรงจุดเทียนพรรษา ๓ เล่มบูชาพระบรมธาตุที่ในวิหาร แล้วทรงพระราชดำเนิรทอดพระเนตรในบริเวณพระมหาธาตุแลฐานพระศรีมหาโพธิ แลวิหารเขียนซึ่งอยู่หลังเดียวกันกับวิหารพระม้า แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียน แล้วเสด็จประทับที่พลับพลาซึ่งพระครูเทพมุนี (ปาน) ทำขึ้น เปนพลับพลาหลังคามุงกระเบื้อง ช่อฟ้าใบระกาหน้าบันประดับกระจก ที่วัดพระบรมธาตุนี้ พระครูเทพมุนีได้จัดการปฏิสังขรณ์ได้ชักชวนชาวเมืองในหัวเมืองแหลมมลายูปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตกทั้งปวง ให้ช่วยด้วยทุนทรัพย์เงินทองสิ่งของแลช่วยด้วยกำลังแรง ผู้มีศรัทธามาช่วยเปนอันมากได้ตั้งทำการเปนการใหญ่จัดการปฏิสังขรณ์ในบริเวณพระมหาธาตุทั่วไปแลได้มีการสมโภชพระมหาธาตุในการเสด็จพระราชดำเนิรครั้งนี้ เสด็จประทับที่พลับพลาแล้วเสด็จทอดพระเนตรละคอนที่พลับพลา โรงละคอนอีกแห่งหนึ่งเล่นละคอนแต่งเรื่องอิเหนา เปนละคอนไทยมีกันขึ้นในเมืองนี้ แล้วเสด็จพระราชดำเนิรกลับค่ายหลวงเวลา ๒ ทุ่มเศษ มีหนังตลุงเล่นถวายที่พลับพลาประทับแรมนี้

วันที่ ๔ เวลากลางวันเสด็จออกทอดพระเนตรละคอน (ม) โนห์รามีเล่นถวาย ๒ โรง แล้วพระครูเทพมุนีเฝ้ารับสั่งด้วยเรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ ทรงพระราชดำริห์ที่จะทรงปฏิสังขรณ์พระเจดีย์เล็กที่รายรอบพระมหาธาตุ แล้วทอดพระเนตรแห่ผ้าที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทำขึ้นห่มพระมหาธาตุ แล้วพระมหารตนธโช (ม่วง)

เฝ้ารับสั่งถามด้วยการเล่าเรียน แลพระพี่ธรรมเมืองนครศรีธรรมราช
สวดภาณยักษ์อย่างที่ทำนองที่สวดกันอยู่ในเมืองนี้ ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง
เสด็จออกทรงม้าพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนิรไปประทับที่ศาล
ชำระความ ทอดพระเนตรผู้พิพากษาชำระตัดสินความ แล้วเสด็จหอ
พระพุทธสิหิงค์ทรงนมัสการพระ แล้วเสด็จพระราชดำเนิรด้วยกระบวรม้า
พระที่นั่งต่อไปถึงวัดพระบรมธาตุ เสด็จพระราชดำเนิรเข้าไปประทับใน
วิหาร พระธรรมศาลา ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ แล้วทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระมหารัตนธไช (ม่วง)
เปรียญ ๔ ประโยควัดท่าโพ เปนพระสิริธรรมมุนี ที่พระราชาคณะ
เจ้าคณะใหญ่เมืองนครศรีธรรมราช มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๔ ตำลึง
ให้เลื่อนพระครูเทพมุนี วัดพระบรมธาตุ เปนพระครูเทพมุนีศรีสุวรรณ
ฎปาริยาล เจ้าคณะเมืองนครศรีธรรมราช ผู้รักษาพระบรมธาตุ มีนิตย
ภัตรราคาเดือนละตำลึงกึ่ง พระราชทานไตรแพรทั้ง ๒ รูป แต่ตาลิปัตร
แฉกหักทองขวางสำหรับพระสิริธรรมมุนี แลตาลิปัตรพุดตานหักทอง
ขวางสำหรับพระครูเทพมุนีนั้น โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานในกรุงเทพ ฯ
ส่งออกมาถวายภายหลัง ขณะพระราชทานสัญญาบัตรนั้นมีพระสงฆ์
สวดชยันโต ๑๐ รูป แลพระสิริธรรมมุนีถวายยถาแต่ไม่ได้ถวายอติเรก
ครั้นเสร็จการทรงตั้งตำแหน่งพระสงฆ์แล้ว เสด็จพระราชดำเนิรไป
นมัสการพระมหาธาตุที่วิหารพระม้า แล้วเสด็จพระราชดำเนิรไปประทับ
ในลานพระมหาธาตุด้านทักษิณ พระครูเทพมุนีได้จัดการที่จะยกจันกัน

ทับเกษตรรอบพระมหาธาตุ ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้พระราชทานเงินช่วยในการปฏิสังขรณ์แต่ก่อน ทรงจับเชือกชักจันทัน สมเด็จพระบรมราชินีนาถตามเสด็จพระราชดำเนินไปด้วย ทรงจับเชือกเหมือนกัน แล้วพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการจับเชือกต่อไป พราหมณ์โห่คนทำงานรับแลประโคมพิณพาทย์ ยกจันทันด้านทักษิณมุมตวันออก แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตร ที่พักพระครูเทพมุนีที่วัดหน้าพระธาตุ ตรงวัดพระบรมธาตุข้าม มีโรงครัว โรงเลี้ยง โรงงารหลายหลัง มีผลไม้แลของบริโภคต่าง ๆ สำหรับเลี้ยงคนทำงาร ซึ่งมีผู้เอามาถวายช่วยประดับประดาตกแต่งห้อยแขวนทั่วไป เปนที่ครึกครื้นน่าชื่นชม แล้วประทับที่กุฎีพระเทพมุนี แล้วเสด็จพระราชดำเนินมาขึ้นม้าพระที่นั่งที่วัดพระบรมธาตุ เสด็จพระราชดำเนินกลับถึงค่ายหลวงเวลาทุ่มเศษ ค่ำวันนี้มีละคอนที่โรงหลังค่ายหลวงเล่นเรื่องรามเกียรติ์ เปนละคอนของทรัพย์ภรรยาพระสิริธรรมบริรักษ์จัดเล่นขึ้นเอาอย่างละคอนในกรุงเทพ ฯ เสด็จออกทอดพระเนตรที่พลับพลาโรงละคอน เสด็จขึ้นเวลา ๕ ทุ่ม

วันที่ ๕ เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จขึ้นทรงช้างพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินจากค่ายหลวงไปข้ามลำน้ำ แล้วผ่านไปในทุ่งนาเข้าในป่าระยะทางเกือบ ๒ ชั่วโมงถึงสวนแมงคุด ตำบลบ้านญวนแหล ต้นแมงคุดมีเปนดงใหญ่ มีพลับพลารับเสด็จตกแต่งที่พื้นดินเตียนสอาด ประทับช้างพระที่นั่ง เสด็จประพาสในสวนนั้นแล้วเสวยกลางวันที่

พลับพลา มีเพลงกระบอกร้องถวาย เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งเสด็จกลับตามทางเดิม มาถึงพลับพลาบ่าย ๔ โมงเศษ เวลาเย็นเสด็จออกทรงพระดำเนิรประพาสที่สนามหน้าเมือง แลเสด็จทอดพระเนตรหมู่บ้านแขกที่ริมน้ำ ตรงพลับพลาไปข้างตวันตก เสด็จกลับย่ำค่ำเศษ เวลายามเศษเสด็จออกทอดพระเนตรละคอนที่พลับพลาเหมือนเวลาวานนี้ ละคอนของพิณภรรยาพระสีริธรรมบริรักษ์เล่นเรื่องอิเหนา จัดเล่นขึ้นตามอย่างละคอนในกรุงเทพ ฯ เปนคู่แข่งกับละคอนของทรัพย์ที่เล่นถวายเวลาวานนี้ แลละคอนโรงนี้ที่ได้เล่นถวายทอดพระเนตรที่วัดพระบรมธาตุเมื่อวันที่ ๓ นั้น เสด็จขึ้นเวลา ๕ ทุ่มเศษ

วันที่ ๖ เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จออกทรงม้าพระที่นั่งออกจากพลับพลาที่ประทับแรม เข้าในกำแพงเมืองเลี้ยวไปทางถนนริมกำแพงเมือง ประทับทอดพระเนตรเรือนจำที่ขังนักโทษอยู่ที่ป้อม แล้วทรงม้าพระที่นั่งต่อมาตามถนนริมกำแพงด้านตวันตก มาเลี้ยวเข้าถนนใหญ่ประทับที่วัดพระบรมธาตุ ทรงนมัสการแล้วเสด็จทอดพระเนตรการในลานพระมหาธาตุ ทรงพระราชดำริห์ที่จะทรงปฏิสังขรณ์วิหารสามจอมที่อยู่ในบริเวณลานพระมหาธาตุ มีพระเจดีย์ใหญ่ต่อเนื่องจากวิหาร แล้วทรงม้าพระที่นั่ง เสด็จประทับที่ศาลหลักเมืองทอดพระเนตรเทวรูป แล้วเสด็จพระราชดำเนิรมาออกนอกกำแพงเมือง ผ่านพลับพลาค่ายหลวง มีพระสงฆ์สวดชยันโตที่วัดประตูขาวใกล้พลับพลาเหมือนเมื่อเวลาเสด็จขึ้น เสด็จพระราชดำเนิรต่อมาถึงร่มไม้ใหญ่ หยุดม้าพระที่นั่ง

พักอยู่ที่นั้นแล้วเสด็จต่อไป ถึงทางแยกเข้าสวนบ้านเงาะ ทรงม้าพระที่นั่ง ประพาสในที่นั้น เสด็จลงจากม้าพระที่นั่ง ๒ แห่ง ที่นี้เปนเนินแลมีต้นไม้เปนหย่อม ๆ มีที่เตียนหญ้าขึ้นเขียวงามเหมือนหนึ่งสวนที่คนทำ แลไปจากเนินเห็นทุ่งนา แลมีต้นสาวหยุดออกดอกหอมระรื่นไปเปนที่งามน่าชมมาก โปรดเกล้า ฯ พระราชนามที่นี้ว่า "สวนราชฤดี" ที่ซึ่งเปนสวนนี้ยาวประมาณ ๒๐ เส้น กว้างประมาณ ๑๕ เส้น แล้วทรงม้าพระที่นั่งต่อไปลัดเลาะไปตามหย่อมไม้มาเข้าทางเดิม ค่ำมืดในระยะทางมาถึงท้ายท่าแพเวลาทุ่มเศษ มีพลับพลาแลสพานน้ำ ประทับเสวยเครื่องว่างแล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งออกจากท่าแพล่องมาตามลำน้ำทางกว่าครึ่งชั่วโมงจึงถึงท่าซึ่งเสด็จขึ้นบกเมื่อขามา แล้วไปออกปากน้ำเปนเวลาน้ำขึ้น เรือพระที่นั่งไปได้สดวกพ้นที่ตื้น แล้วเรือสกรูจูงมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลายามเศษเสด็จขึ้น ครั้นเวลา ๒ ยามเรือพระที่นั่งใช้จักรต่อมา

วันที่ ๗ เวลารุ่งเช้าถึงเกาะพงัน เรือพระที่นั่งทอดที่อ่าวธารเสด็จ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งเล็กไปประทับขึ้นที่เกาะ มีราษฎรชาวเกาะมาเฝ้าถวายของ เสด็จพระราชดำเนิรไปตามทางหลังเขาเลี้ยวลงธารที่จารึกอักษรพระนาม จ. ป. ร. ครั้งที่ ๑ ประทับที่นั้น โปรดเกล้า ฯ ให้จารึกศิลาศักราช ๑๒๖๐ หมายปีที่เสด็จพระราชดำเนิร ต่อมาศักราชที่จารึกไว้แต่ก่อน ๔ คราวมาแล้ว คราวนี้เปนครั้งที่ ๕ แล้วทรงถ่ายรูป แล้วเสด็จพระราชดำเนิรกลับมา

ยังที่สรงที่ต้นธาร ประทับสรงน้ำแล้ว เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงมาขึ้นเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่ายโมง ๑ ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งออกเรือพระที่นั่งใช้จักรต่อมา เวลาทุ่มครึ่งถึงตรงปากน้ำเมืองหลังสวน เรือพระที่นั่งทอดห่างเพราะมีคนัก พระยาจรูญราชโภคากร ผู้ว่าราชการเมือง กับทั้งผู้ว่าราชการเมืองที่อยู่ติดต่อใกล้เคียงคือพระยาวิชิตภักดี เมืองกาญจนดิฐ นายพันจราชการเมืองไชยา พระศรีโลหภูมิพิทักษ์เมืองระนองลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งประทับแรมที่นี้

วันที่ ๘ เวลารุ่งเช้า ออกเรือพระที่นั่งขึ้นไปข้างเหนือทางประมาณชั่วโมงเศษถึงเกาะลังกาจิ๋วแขวงเมืองชุมพร ทอดเรือพระที่นั่งใกล้เกาะ เวลาเช้า ๓ โมงเศษเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับที่หาดทราย แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปตามเชิงเขา ที่เกาะนี้มีถ้ำเปนที่นกทำรังแต่ที่ปากถ้ำน้ำทะเลท่วมลึก ทรงพระเกาะหามเสด็จทอดพระเนตรรังนกในถ้ำ เวลานั้นนกกำลังมีลูกอ่อน ยังไม่เปนเวลาที่จะเก็บรังนก เปนแต่ทอดพระเนตรแล้วเสด็จกลับมาประทับที่เชิงเขา ทรงจารึกอักษรพระนาม จ. ป. ร. ที่ปากถ้ำอีกแห่งหนึ่งอยู่ต้นทางแลเลขบอกปีเสด็จ ร. ศ. ๑๐๘ หมายความที่เสด็จประพาสคราวก่อนแล ๑๑๗ สำหรับคราวนี้ แล้วทรงฉายพระรูป แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งออกเรือพระที่นั่ง

กลับมาทอดที่ปากน้ำเมืองหลังสวนเวลาบ่ายโมง ๑ ครั้นเวลาบ่าย๓โมง เสด็จลงเรือพระที่นั่งติกกรรเชียงมาเข้าปากน้ำ แล้วเรือกลไฟเล็กจูงมาตามลำแม่น้ำ จวนจะถึงท่าเสด็จขึ้น เรือพระที่นั่งติกกรรเชียงต่อมาถึงตำบลบางยี่โร เรือพระที่นั่งประทับท่า เสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงช้างพระที่นั่งมาตามทางบกระยะทางประมาณ ๕๐ เส้น ถึงบ้านพระยาจรูญราชโภคากรตำบลบางขันเงิน ซึ่งจัดเปนที่ประทับแรม เวลาย่ำค่ำเสด็จขึ้นประทับที่เรือนตึกของพระยาจรูญราชโภคากร แลเสด็จทอดพระเนตรสวนพระยาจรูญราชโภคากร เวลาค่ำมีละคอนของพระยาจรูญราชโภคากรจับระบำแลต่อเรื่องเสภาเมียนางวันทองห้ามทัพ เสด็จขึ้น ๕ ทุ่มเศษ

วันที่ ๙ เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จออกทรงช้างพระที่นั่งออกจากที่ประทับแรมไปตามทาง สองข้างทางมีสวนแลไร่ตลอดไประยะทาง ๑๐๐ เส้นเศษถึงเขาเงิน บางคนก็เรียกเขาเอ็น ประทับช้างพระที่นั่งเสด็จลงทรงพระราชดำเนินไปนมัสการพระเจดีย์ซึ่งอยู่ริมน้ำตรงหน้าถ้ำพระเจดีย์นี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสคราวก่อน แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าในถ้ำ มีพระสงฆ์สวดชยันโตรับเสด็จ คือพระครูเจ้าคณะแลพระสงฆ์ที่อยู่ในเขานี้ ทรงนมัสการพระพุทธรูปในถ้ำ แลทรงจารึกศิลารัตนโกสินทรศก ๑๑๗ ที่อักษรพระนามซึ่งจารึกไว้เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสในศก ๑๐๘ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับลงเรือพระที่นั่งล่องลงมาตามลำน้ำ ถึงที่

ประทับแรมเวลาย่ำค่ำเศษเสด็จขึ้น เวลากลางคืนเสด็จออกทอดพระเนตรละครพระยาจรูญราชโภคากรเหมือนอย่างวานนี้ เล่นเรื่องเจ้าเงาะเมื่อตีคลี เลิก ๕ ทุ่มเศษ

วันที่ ๑๐ เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จออกทรงเรือพระที่นั่งล่องลงมาตามลำน้ำ ออกปากน้ำระยะทาง ๒ ชั่วโมงถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเสด็จขึ้น เวลาบ่าย ๒ โมงออกเรือพระที่นั่งจากปากน้ำเมืองหลังสวน ระยะทาง ๒ ชั่วโมงเศษถึงปากน้ำเมืองชุมพรทอดเรือพระที่นั่ง ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จลงเรือพระที่นั่งไปประทับที่บ้านปากน้ำ มีสพานเรือกเช่นแต่ก่อนเสด็จขึ้น พระยาเพ็ชรกำแหงสงครามแลกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แล้วทรงพระราชดำเนิรไปตามทางพอฝนตกเสด็จประทับพักฝนที่ศาลาที่ [illegible] ทอดพระเนตรช้างของกรมการเมืองชุมพรซึ่งมีรูปแปลกเป็นช้าง[illegible] พอฝนหายแล้วทรงพระราชดำเนิรไปตามถนนหน้าบ้านเลี้ยวลงตรงหน้าบ้านเก่า ประทับที่พลับพลาหน้าบ้านแล้วเสด็จจากพลับพลาตามทางที่มา ถึงสพานเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงเสด็จกลับมายังเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาทุ่มเศษ พระยารัตนเศรษฐีซึ่งมารับเสด็จที่เกาะพงันแต่คราวแรก แล้วตามเสด็จพระราชดำเนิรในเรือพระที่นั่งตลอดทางนั้นได้กราบถวายบังคมลาที่นี้ เวลา ๓ ยามออกเรือพระที่นั่ง

วันที่ ๑๑ เวลาเช้า ๒ โมง ถึงปากน้ำเมืองกำเนิดนพคุณ ทอดเรือพระที่นั่งทอดพระเนตรภูมิสถานที่นั้น ครั้นเวลาเช้า ๕ โมงออก

เรือพระที่นั่งไปจักรต่อมา จนเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง ถึงเกาะหลักแขวงเมืองประจวบคิรีขันธ์ เรือพระที่นั่งทอดในอ่าว เจ้าพระยาสุรพันธพิสุทธิ ข้าหลวงเทศาภิบาล แลพระยาสัจจาภิรมย์ผู้ว่าราชการเมืองเพ็ชรบุรี มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง เตรียมจะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นบก พอฝนตกหนักจนจวนย่ำค่ำฝนจึงหาย เสด็จพระราชดำเนินลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับที่สพานเรือก เสด็จขึ้นประทับบนพลับพลา เจ้าพระยาสุรพันธพิสุทธินำหลวงบริบาลคีรีมาศ ผู้ว่าราชการเมืองประจวบคิรีขันธ์ หลวงสุรราชสาคร ผู้ว่าราชการเมืองปราณบุรี พระพลสงคราม จางวางด่านเมืองเพ็ชรบุรี แลราษฎรชาวบ้านตำบลนี้ เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาททูลเกล้า ฯ ถวายของ แล้วทรงพระดำเนินไปตามหาดทรายที่หมู่บ้านข้างใต้พลับพลา แล้วทรงพระดำเนินกลับมาข้างเหนือพลับพลาประพาสไร่เข้าโภชน์แลแตงอุลิด แล้วเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง มาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรเวลาทุ่มเศษ เวลา ๒ ยามออกเรือพระที่นั่งตัดข้ามอ่าวไปตวันออก วันนี้พระราชทานน้ำแจกแก่พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้

วันที่ ๑๒ เวลาเช้า ๒ โมง ถึงเกาะไผ่ทอดเรือพระที่นั่ง พบเรือเมล์มาจากเมืองจีนทอดอยู่ ๒ ลำปราสจากกาฬโรค เวลาเช้า ๕ โมงออกเรือพระที่นั่งต่อมา ระยะทางประมาณชั่วโมงครึ่งถึงเกาะสีชัง ทอดเรือพระที่นั่ง เจ้าพระยาสุรศักดิมนตรีซึ่งมาอยู่ที่ศรีราชา แล

ขุนพรหมรักษา ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี แลกรมการทหารเมืองชลบุรี มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เวลาย่ำค่ำครึ่งออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสีชัง มาถึงสันดอนเวลายามหนึ่ง เรือพระที่นั่งข้ามสันดอนมาถึงที่ลึกเวลา ๔ ทุ่มครึ่งทอดเรือพระที่นั่งประทับแรม

วันที่ ๑๓ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ออกเรือพระที่นั่งเข้าปากน้ำ ที่ป้อมพระจุลจอมเกล้าแลป้อมผีเสื้อสมุทยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ เมื่อเวลาเรือพระที่นั่งผ่านที่สองแห่ง ถึงเมืองสมุทปราการรอเรือพระที่นั่ง หลวงนิพัทธกุลพงศ์ ข้าหลวงมารับเทียนธูปเครื่องนมัสการพระสมุทเจดีย์ไปจากเรือพระที่นั่ง แล้วออกเรือพระที่นั่งต่อมา เวลาย่ำเที่ยงถึงท่าราชวรดิษฐ เรือพระที่นั่งประทับท่าแล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นจากเรือพระที่นั่ง ประทับที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ดำรัสกับพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าทูลลอองธุลีพระบาทที่มารับเสด็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงพระราชยานมาประทับที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท รับสั่งกับพระบรมวงศานุวงศ์ที่หน้าท้องพระโรงครู่หนึ่งแล้วเสด็จขึ้น

จดหมายเหตุ

เสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๑๙

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนิรออกประตูพิมานไชยศรี ประตูวิเศษไชยศรี ไปประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการที่มาส่งเสด็จพระราชดำเนิรพอสมควรแล้ว เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรี เรือพระที่นั่งใช้จักรขึ้นไปกลับลำที่สามเสน แล้วล่องลงไปตามลำน้ำเจ้าพระยา

เมื่อเรือพระที่นั่งใกล้จะถึงเรือรบรัซเซีย ๆ ได้ยิงสลุตรับเสด็จ ๒๑ นัด แลมีพลทหารเรือยืนแถวร้องโฮเรถวายไชยมงคล เวลาเช้า ๕ โมงเศษ เรือพระที่นั่งถึงเมืองนครเขื่อนขันธ์ ที่ป้อมแผลงไฟฟ้ายิงปืนใหญ่สลุตเมื่อเรือพระที่นั่งผ่าน แลป้อมผีเสื้อสมุทยิงสลุตเมื่อเรือพระที่นั่งถึง หยุดเรือพระที่นั่งที่เมืองสมุทปราการ ครั้นเวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประพาสเมืองสมุทปราการ เสด็จพระราชดำเนิรไปตามทางสเตชั่นรถไฟ แลเสด็จกลับมาตามทางตลาดประทับที่วัดกลางกอดพระเนตรที่ต่าง ๆ แลได้พระราชทานจตุปัจจัยเปนมูลค่าราคา ๔๐ บาท แก่พระปลัดผู้รักษาการพระอาราม เพราะพระครูสนทรสมุทเจ้าอาวาสไม่อยู่ แล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่งเวลาย่ำค่ำ ๕๐ นาฑี ออกเรือพระที่นั่ง

พระรูปหมู่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา ฯ
ฉายกับสมเด็จพระราชโอรสทั้ง ๕ พระองค์
พระรูปแต่ซ้ายไปขวา

สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสิมา
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้
สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ
สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย
สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา

จากเมืองสมุทปราการ ข้ามสันดอนเวลา ๒ ทุ่ม เวลา ๕ ทุ่มถึงเกาะสีชัง เรือพระที่นั่งทอดประทับแรมที่เกาะสีชัง

วันที่ ๑๙ พฤษภาคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสีชังไปศรีมหาราชา เมื่อเรือพระที่นั่งถึงศรีมหาราชา สมเด็จพระนางเจ้า ๆ พระบรมราชเทวี ซึ่งเสด็จมาประพาสอยู่ในที่นี้ ได้เสด็จลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งพร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์ เวลาเช้า ๕ โมงเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นศรีมหาราชา เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี แลพระยาชลบุรีกับข้าราชการในมณฑลนี้รับเสด็จ ได้เสด็จพระราชดำเนิรไปยังพลับพลาที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้า ๆ พระบรมราชเทวี ที่บ้านเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี แลเสด็จประพาสทอดพระเนตรพระตำหนักซึ่งกำลังสร้างใหม่ที่บนเนิน แล้วเสด็จกลับมาเสวยกลางวันณพลับพลาที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้า ๆ พระบรมราชเทวี เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๔ โมงเศษออกเรือพระที่นั่งจากศรีมหาราชามาหยุดเรือพระที่นั่งที่เกาะสีชัง เวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จขึ้นประพาสที่เกาะสีชัง ทอดพระเนตรพระที่นั่งมันธาตุรัตนโรจน์แลสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชฐาน เวลาทุ่มเศษเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลา ๒ ยามเศษออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสีชัง

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่งเศษเห็นเขาสามร้อยยอด แลเห็นเกาะและเขาฝั่งตวันตกเปนลำดับมา เวลาย่ำค่ำ ๑๕ นาฑีถึงปากน้ำ

ชุมพร หยุดเรือพระที่นั่งที่เกาะเสม็ด พระยารัตนเศรษฐี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร พระยาเพ็ชรกำแหงสงคราม[๑] ผู้ว่าราชการเมืองชุมพร พระยาจรูญราชโภคากร ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวนได้มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสด้วยตามสมควร เวลา ๘ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งจากปากน้ำชุมพร

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่งเศษ ถึงเกาะเต่า หยุดเรือพระที่นั่งที่เกาะเต่าด้านตวันออก แต่ไม่ได้เสด็จขึ้นประพาส เพราะทางด้านตวันออกขึ้นยากบาก หาดอยู่ทางด้านตวันตก แต่เวลานั้นมีลมทางตวันตก คลื่นใหญ่ เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกเรือพระที่นั่งจากเกาะเต่าถึงเกาะพงัน เวลาเช้า ๔ โมงเศษเสด็จขึ้นประพาสที่ธารเสด็จเหมือนอย่างเคย เสด็จทรงพระราชดำเนินไปตามทางที่ขึ้นไปถึงอักษรพระนามชั้นต้น โปรดเกล้า ฯ ให้จารึกศักราช ๑๒๖๒ หมายบทที่เสด็จพระราชดำเนินที่หน้าผาเติมลงเสร็จแล้ว ทรงฉายพระรูปแล้วเสด็จกลับลงมาสรงน้ำที่น้ำตกซึ่งเป็นที่สรง แล้วประทับเสวยกลางวันที่ศาลา เวลาบ่าย ๓ โมงเศษเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง

อนึ่ง ในคืนวันนี้โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการที่โดยเสด็จพระราชดำเนิร ประชุมรับพระราชทานอาหารเปนการรื่นเริงในการวันประสูติสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนนคร

---

๑ พระยาเพ็ชรกำแหงสงคราม (มลิ)

ราชสีมา ซึ่งเปนวันตรงในวันที่ ๑๒ แต่โปรดเกล้า ๆ ให้เลื่อนมาเกิการ ในวันนี้ ในการรื่นเริงนี้โปรดเกล้า ๆ ให้มีฉลากเครื่องแต่งตัวสำหรับพระราชทานให้แก่ผู้ที่รับเชิญจับแต่งตัวเช่นอย่างทุกปีที่เคยมา เวลา ทุ่มเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงจับฉลาก แล้วโปรดเกล้า ๆ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการจับต่อไป ครั้นเสร็จการจับฉลากแต่งตัวพร้อมแล้ว โปรดเกล้า ๆ ให้เข้าไปนั่งโต๊ะซึ่งจัดตั้งไว้ที่ดาดฟ้าท้ายเรือพระที่นั่งนั้น พลทหารเรือทำเพลงแตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับโต๊ะเสวย พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ ครั้นเสร็จการเลี้ยงแล้วพระยาสุขุมาลบริหาร ซึ่งเปนผู้มีอายุมากกว่าผู้อื่น กล่าวคำถวายไชยมงคลแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ๆ กรมขุนนครราชสีมา เสร็จแล้วโปรดเกล้า ๆ ให้จับฉลากครั้งที่ ๒ พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่จับฉลาก แลมีสิ่งต่าง ๆ ในการรื่นเริง เวลา ๕ ทุ่มเศษเลิกการ ครั้นเวลา ๘ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งจากเกาะพงัน

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เห็นเขาหลวงเมืองนครศรีธรรมราชฝั่งตวันตก ครั้นเวลาเช้า ๕ โมงถึงเกาะกระ ประมาณเวลาสงบคลื่นลม จึงโปรด ๆ ให้ทอดเรือพระที่นั่งแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประพาสที่เกาะกระนี้ เกาะนี้อยู่ตรงเมืองนครศรีธรรมราช แต่อยู่ห่างฝั่งยิ่งกว่าเกาะทั้งปวงในแถบหัวเมืองเหล่านี้

เวลา[illegible] ยังมิได้เสด็จประพาสมาแต่ก่อน มีเกาะใหญ่เกาะหนึ่งเกาะเล็กสองเกาะ ที่เกาะใหญ่มีพวกแขกตานีมาตั้งหาฟองจาระเม็ดอยู่หลายคน เพราะเป็นที่มีเต่าจาระเม็ดชุม ขึ้นเล่นน้ำเห็นพล่านไป ไม่กลัวคนเหมือนเต่าจาระเม็ดที่อื่น เพราะมิใคร่จะมีเรือไปมา ทรงจารึกอักษรพระบรมนามาภิไธยโดยย่อ จ.ป.ร. แลเลข ๑๑๙ ที่หน้าผา หมายที่เสด็จพระราชดำเนินมายังเกาะนี้เป็นครั้งที่ ๑ และทรงฉายพระรูปเสร็จแล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาบ่ายโมง ๓๕ นาที ออกเรือพระที่นั่งต่อมา

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่งถึงเมืองกลันตัน เรือพระที่นั่งทอดที่ปากอ่าวเมืองกลันตัน ในที่นั้นเรือมหาพิไชยเทพซึ่งล่วงหน้ามาทอดอยู่ก่อนนั้น ได้ยิงปืนใหญ่ถวายคำนับรับเสด็จ ครั้นเวลาเช้า ๓ โมงเศษ พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช แลข้าราชการในมณฑลนี้ กับพระยาพิพิธภักดี พระยากลันตัน พระโยธิประดิษฐ ราชามุดา พระพิทักษ์ประชาราษฎร์ พระอำนาจอำนวยกิจ ตนกูอิศมาอิล บุตรพระยากลันตัน ตนกูตำแหน่ง หลวงศรีปดุกาได้ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งมหาจักรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกที่ห้องโถงกลาง มีพระราชดำรัสพระราชปฏิสันถารกับพระยากลันตัน แลราชามุดาเป็นเดิมตามสมควร แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงเรือพระที่นั่งแล่นไปเข้าแม่น้ำเมืองกลันตัน ผู้ที่มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทได้ลงเรือตามเสด็จด้วย

ตามลำแม่น้ำนั้น พระยากลันตันได้จัดให้เรือทอดทุ่นบอกร่องน้ำเป็นลำดับไปจนถึงเมืองกลันตัน ระยะทาง ๒ ชั่วโมงเศษ ครั้นเรือพระที่นั่งขึ้นไปถึงเร็วกว่าคราวก่อน ๆ เรือพระที่นั่งหยุดที่ท่าหน้าเมือง บนเมืองได้ยิงสลุตรับเสด็จด้วย เสด็จขึ้นไปประทับที่พลับพลาซึ่งพระยากลันตันได้จัดไว้เป็นที่รับเสด็จ ๆ ประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่ง แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปตามทางลาดพระบาท มีปะรำผ้าขาวดาดแลมีทหารถืออาวุธยืนกลาบาทตลอดทาง เสด็จถึงบ้านพระยาเศรษฐาบุตรประทับเสวยกลางวันที่นั่น แล้วเสด็จกลับมาตามทางเดิมประทับที่ศาล ทอดพระเนตรผู้พิพากษาพิจารณาตัดสินความ แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรตลาด ซึ่งอยู่ข้างหลังพลับพลาด้านใต้ ทอดพระเนตรราษฎรซื้อขายสิ่งของต่าง ๆ ทั่วแล้ว เสด็จกลับมาประทับพักที่พลับพลาทอดพระเนตรละครเล่นที่หน้าพลับพลา ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมง ๔๕ นาที เสด็จกลับมาตามทางเดิมถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีบ่าย ๔ โมงเศษ พระยากลันตัน ราชามุดาตามมาส่งเสด็จที่เรือพระที่นั่ง [illegible]แล้วกราบถวายบังคมลากลับไป เวลา ๒ ทุ่มเศษเรือพระที่นั่งออกจากท่าเมืองกลันตัน

วันที่ ๑๔ พฤษภาคม [illegible] ถึงเมืองสายบุรี เรือพระที่นั่งทอดที่ปากอ่าว กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช กับพระยาสุริยสุนทรบวรภักดี พระยาสายบุรี ได้ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกในห้องข้างท้ายเหมือนอย่างวันก่อน มีพระราชดำรัสตามสมควร แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปเข้าแม่น้ำ

ถลุพันเมืองสาย เสด็จขึ้นที่ท่าฉนวนไปประทับพลับพลาซึ่งพระยาสายบุรี ได้จัดไว้เปนที่รับเสด็จ พระยาภูผาภักดีศรีสุวรรณประเทศ พระยาระแงะ ได้มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทด้วย แลเสวยกลางวันในที่นี้ แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปขึ้นที่ท่าเมืองสายบุรี ทอดพระเนตรศาลชำระความ แล้วทรงพระราชดำเนินไปตามถนน ทอดพระเนตรร้านตลาดขายสิ่งของต่าง ๆ แล้วเสด็จไปประทับที่บ้านพระยาสายบุรี แล้วเสด็จกลับตามทางเดิม มาเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ เวลา ๑๐ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งจากปากอ่าวเมืองสายบุรีต่อมา

วันที่ ๒๕ พฤษภาคม เวลาเช้าโมง ๔๐ นาที ถึงปากน้ำเมืองตานี ทอดเรือพระที่นั่งแล้ว พระยาสุขุมนัยวินิตแลข้าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งลงเรือศรีธรรมราชตามเสด็จพระราชดำเนินมาด้วย กับพระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร จางวาง พระพิพิธภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองตานี พระยาณรงค์ฤทธี พระยายะลา หลวงไพริพ่ายฤทธิ์ ผู้ช่วยราชการเมืองยะลา พระไชยานุประดิษฐ ผู้ช่วยราชการเมืองยิหริ่ง หลวงบุรานุรักษการ ผู้ช่วยราชการเมืองยิหริ่ง ได้ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกห้องชั้นกลาง มีพระราชดำรัสด้วยผู้ที่มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทตามสมควร แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระพิพิธภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองตานี เปนพระยาวิชิตภักดีศรีสุรวังศา พระยาตานี

แลข้าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราชอีกสามนาย แล้วเสด็จลง
ประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปเข้าแม่น้ำเมืองตานี
เสด็จขึ้นที่ท่าฉนวน ทรงพระราชดำเนิรไปตามถนน มีปรำผ้าขาวดาด
ตลอดไปจนถึงบ้านพระยาตานี ถนนนี้เปนถนนตลาดแขกขายสิ่งของ
ต่าง ๆ เสด็จไปประทับบ้านพระยาตานีแลเสวยกลางวันในที่นี้ด้วย แล
ทอดพระเนตรแขกขับร้อง ประทับอยู่พอสมควรแล้วเสด็จกลับมาตามทาง
แวะทอดพระเนตรบ้านพระยาตานีคนก่อน คือยี่ก่าพระยาตานีเดี๋ยวนี้
ทั่วแล้ว เสด็จพระราชดำเนิรกลับมาลงเรือพระที่นั่ง ล่องน้ำมาประทับ
ท่าที่พักข้าหลวง เสด็จขึ้นทอดพระเนตรซนแกะในที่นี้ แล้วทรงพระราช
ดำเนิรไปทอดพระเนตรออฟฟิศไปรษณีย์แลโทรเลข ศาลเมือง ที่ว่าการ
ข้าหลวง โรงพักตำรวจภูธรอันตั้งอยู่หมู่เดียวกันนั้นทั่วแล้ว เสด็จ
ไปประทับที่วัดตานีนรสโมสร ทอดพระเนตรโรงเรียนอันตั้งอยู่ในวัดนี้
ซึ่งโปรดเกล้า ๆ พระราชทานเงินให้พระยาตานีสร้างขึ้น โรงเรียนนี้
มีนักเรียน ๔ คน เสร็จแล้วเสด็จเข้าไปทรงนมัสการพระในโบสถ์แล
เสด็จที่ศาลาซึ่งพระราชทานเงินให้สร้างไว้แต่ก่อนนั้น ก็ได้พระราชทาน
จตุปัจจัยเปนมูลค่าราคา ๒๐ บาทแก่พระครูพิพัฒน์สมณกิจ เจ้าอาวาส
วัดนี้แลพระสงฆ์อีก ๒ รูปซึ่งมาแต่เมืองยิหริ่ง แลพระสงฆ์ในวัดตานี
นรสโมสรทั่วกันแล้ว เสด็จพระราชดำเนิรกลับมาลงเรือพระที่นั่ง
ล่องออกมาหยุดที่สพานอันตั้งอยู่ที่ท่าตลาดจีน เสด็จขึ้นประพาสตาม
ถนนตลาดจีน ถนนนี้มีปรำผ้าขาวดาดเหมือนกันกับถนนที่ไปบ้านพระ

ยาตานี เสด็จไปถึงศาลเจ้าชูกง แล้วเสด็จกลับมาตามทางเดิม ลงประทับเรือพระที่นั่งล่องมาออกปากอ่าว พ้นที่ตื้นแล้วเรือกลไฟเล็กจูงต่อมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เวลา ๑๐ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งจากปากอ่าวเมืองตานีต่อมา

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม เวลาเช้าโมง ๔๕ นาที ถึงเมืองจะนะเรือพระที่นั่งทอดที่ปากอ่าวเวลาเช้า ๔ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปตามอ่าวเข้าลำแม่น้ำเมืองจะนะ เสด็จขึ้นที่สพานฉนวนทรงพระราชดำเนินไปประทับพลับพลา ซึ่งกรมการได้จัดทำขึ้นสำหรับรับเสด็จที่เนินทรายชายอ่าว ประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่งแล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟเล็กจูงเข้าไปตามแม่น้ำเมืองจะนะ แล้วเสด็จขึ้นที่บ้านราษฎรซึ่งตั้งอยู่ริมลำแม่น้ำนั้นประทับทอดพระเนตรดักนกซัน เสร็จแล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟเล็กจูงกลับออกมาตามลำแม่น้ำ ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่ายโมง ๔๐ นาที เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาทีออกเรือพระที่นั่งจากปากอ่าวเมืองจะนะ ถึงปากน้ำเมืองสงขลาเวลาบ่าย ๓ โมง ๕๕ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไป เสด็จขึ้นที่สพานฉนวนที่ชายทะเล แล้วทรงพระราชดำเนินไปตามสพานประทับพลับพลา ซึ่งข้าหลวงได้จัดทำขึ้นสำหรับรับเสด็จที่สนามหญ้าข้างเขาตังกวน ในที่นี้มีพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา แลข้าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราชเฝ้า

รับเสด็จ แลมีการชนโคถวายทอดพระเนตรที่หน้าพลับพลาด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับทอดพระเนตรโคชนกันคู่หนึ่งแล้ว เสด็จทรงพระเก้าอี้หามไปตามทางขึ้นเขาน้อย บนเขานี้พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ได้จัดการแผ้วถางเปนที่เรียบร้อย แลปลูกสร้างเปนที่สำหรับข้าหลวงพักอาศรัย ได้จัดการประดับประดาตกแต่งรับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับณที่นี้ ทอดพระเนตรภูมิสถานเมืองสงขลาอยู่จนเวลาย่ำค่ำ แล้วเสด็จทรงพระเก้าอี้หามลงมาตามทางเดิม ถึงเชิงเขาเสด็จพระราชดำเนิรมาตามสพานลงประทับเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟเล็กจูงกลับมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักริเวลาทุ่ม ๑ ในคืนวันนี้แรมที่ปากอ่าวเมืองสงขลา

วันที่ ๒๗ พฤษภาคม เวลาเช้า ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปเข้าปากน้ำเมืองสงขลา เสด็จขึ้นที่สพานหน้าเมือง ในที่นี้มีพระยาวิเชียรคีรีแลข้าราชการในมณฑลรับเสด็จ ทรงพระราชดำเนิรเข้าไปในกำแพงเมืองสงขลาประทับทอดพระเนตรศาลมณฑล แลศาลาการมณฑลที่ว่าการอำเภอแขวงกลาง อันตั้งอยู่ในหมู่เดียวกันนั้นทั่วแล้ว เสด็จทรงพระดำเนิรออกกำแพงเมืองไปตามถนนนอกกำแพงเมือง มีปรำใบไม้ดาดตลอดไป แล้วเสด็จเข้าไปประทับที่พักของข้าหลวง เสวยกลางวันในที่นี้ด้วย แล้วเสด็จทรงพระดำเนิรจากที่พักข้าหลวงไปตามถนนถึงบ้านพระยาวิเชียรคีรี ประทับทอดพระเนตรบ้านพระยาวิเชียรคีรี แลทรง

ฉายพระรูปที่นี้ด้วยแล้วเสด็จทรงพระดำเนิรออกจากบ้านพระยาวิเชียรคีรี ไปตามถนนที่จะไปตลาด แวะทอดพระเนตรบ้านพระยาสงขลา (ชุ่ม) ซึ่งบุตรหลานอยู่ แลที่ว่าการโยธา ที่ว่าการไปรษณีย์แลโทรเลขซึ่งตั้งอยู่ริมถนนตลาดนั้น แลทอดพระเนตรตลาดขายสิ่งของต่าง ๆ ทั่วแล้ว เสด็จไปประทับที่วัดมัชฌิมาวาส เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าไปในประตูวัด มีพระสงฆ์นั่งสวดไชยมงคลคาถาทั้งสองข้างประตู แลมีนักเรียนร้องคำฉันท์ถวายไชยมงคลด้วย แล้วเสด็จเข้าไปประทับในพระอุโบสถพระสงฆ์ในพระอุโบสถมีพระศรีธรรมมุนี ซึ่งมาแต่เมืองนครศรีธรรมราชเป็นประธาน ได้สวดไชยมงคลคาถา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนนมัสการพระเสร็จแล้ว มีพระราชปฏิสัณฐารด้วยพระราชาคณะแลพระครูตามสมควรแล้ว เสด็จออกจากพระอุโบสถ ทรงพระดำเนิรต่อไปตามถนนในระหว่างวัดคอนแย้แลวัดเลียบ เสด็จเข้าไปทอดพระเนตรตรางคุมขังนักโทษ ทอดพระเนตรทั่วแล้วเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟเล็กจูงมาตามทางเดิม ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ

วันที่ ๒๗ พฤษภาคม เวลาเช้า ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกท้องพระโรงกลาง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ พระราชทานสัญญาบัตร แลเครื่องราชอิศริยาภรณ์แก่ข้าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช ที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร ๑๒ นาย เครื่องราชอิศริยาภรณ์ ๒ นาย กับได้พระราชทานสัญญาบัตรข้าราชการให้พระยา

สุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชนำไปพระราชทานอีก ๖ นาย แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปเข้าปากน้ำเมืองสงขลาผ่านหน้าเมืองไปถึงเกาะยอ เสด็จขึ้นที่สพานทรงพระดำเนิรไปประทับบนพลับพลาซึ่งพระอนันตสมบัติเปนผู้จัดทำไว้รับเสด็จ ประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่งแล้ว เสด็จไปทอดพระเนตรภูมิที่ซึ่งราษฎรทำสวน แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรปั้นหม้อที่โรงปั้นหม้อของราษฎรแห่งหนึ่ง แล้วเสด็จกลับมาประทับพลับพลาเสวยกลางวันในที่นี้ แล้วเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟเล็กจูงกลับมาตามทางเดิม ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ

วันที่ ๒๙ พฤษภาคม พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช พระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา กับข้าราชการในมณฑลนี้ ได้ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทส่งเสด็จ ณเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยา แก่พระยาวิเชียรคีรี ในการที่เปนช่างทำการได้ดีหลายประการ แล้วข้าราชการตามที่กล่าวนามมาแล้วนั้นกราบถวายบังคมลากลับไป เวลาบ่าย ๔ โมงออกเรือพระที่นั่งจากปากน้ำเมืองสงขลาต่อมา

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม เวลาเช้าโมงเศษ ถึงเกาะพงัน ทอดเรือพระที่นั่งที่เกาะพงันไม่ได้เสด็จขึ้นประพาส คืนวันนี้ประทับแรมที่เกาะพงัน

วันที่ ๓๑ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่ง ออกเรือพระที่นั่งจากเกาะพงัน ไปทอดที่เกาะสมุยหน้าแม่น้ำ วันนี้เปนวันตรงกับวันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ แลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าสิริราชกกุธภัณฑ์ ได้ทรงพระราชดำริห์ที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศล เมื่อเรือพระที่นั่งถึงแล้ว เจ้าพนักงารได้ขึ้นไปจัดการขนยกมีพลับพลาที่ประทับ แลมีโรงฉันปลูกล้อมรอบพระเจดีย์ ซึ่งเปนของขรัวพุทธสร้างไว้ในที่วัดนี้ ที่พลับพลาตั้งพระพุทธรูป แลพระฉายาสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์บนม้าหมู่ มีเครื่องนมัสการพร้อม เวลาเช้า ๒ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปขึ้นสพานที่หาดทรายเกาะสมุย ทรงพระดำเนิรไปตามทางลาดพระบาทประทับที่โรงฉัน พระสาสนดิลก ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลชุมพรเปนประธาน กับพระสงฆ์เจ้าคณะเมืองหลังสวน เมืองชุมพร เมืองไชยา แลพระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ ในเกาะพงัน แลเกาะสมุยรวมทั้งสิ้น ๗๖ รูป ได้นั่งอยู่ในโรงฉันเปนลำดับไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงบาตรแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ แลราษฎรที่มาคอยตักบาตรนั้น ตักบาตรพระสงฆ์ต่อไป เสร็จการตักบาตรแล้วพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับทอดพระเนตรพระสงฆ์ฉันอยู่ประมาณครู่หนึ่ง แล้วเสด็จไปประทับพลับพลา ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินแก่ราษฎรที่มาช่วยตักบาตรพระสงฆ์ในการ

พระราชกุศลนี้ทั่วกัน ครั้นพระสงฆ์ฉันแล้วโปรดเกล้า ฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์ที่เปนชั้นเจ้าคณะ เจ้าอธิการ รวม ๒๐ รูปมีพระสาสนโศภณเปนประธานขึ้นไปบนพลับพลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทอดผ้าไตรแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนเพชรบุรีราชสิรินธร แลเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ทรงทอดผ้าไตรต่อไปจนครบ ๒๐ เท่าจำนวนพระสงฆ์ ฯ สดับปกรณ์แล้วไปครองไตร ฯ เสร็จแล้วได้มานั่งที่ตามเดิม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์สัตตปริตโดยสังเขปจบแล้ว เจ้าพนักงานได้นิมนต์พระครูโสภณเจติการาม วัดโพธารามเมืองไชยา ขึ้นไปเตรียมถวายเทศนาบนพลับพลา โปรดเกล้า ฯ ให้ถวายของว่างแก่พระสงฆ์ ๒๑ รูปให้ฉันเพล ส่วนพระสงฆ์ที่โรงฉันนั้นก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ถวายของว่างฉันเพลเหมือนกัน ครั้นพระสงฆ์ฉันแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงจุดเทียนนมัสการทรงธรรม พระครูโสภณเจติการาม ได้ขึ้นเทศนาธรรมาสน์ไม้ไผ่ผูกใบมะพร้าว ถวายเทศนาสังเวคกถา เปนสำเนียงชาวเมืองตวันตก ครั้นเทศนาจบแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์ แลทรงประเคนของไทยธรรมตามสมควร แลวัตถุเปนมูลค่าตกทรัพย์ ๔๐ บาท แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์ซึ่งไม่ได้สวดมนต์ขึ้นมาบนพลับพลาสมทบกับพระสงฆ์ที่สวดมนต์แลถวายเทศน์เปน ๓๖ รูป สวดธรรมสังคิณีมาติกาเปนต้นแล้วสดับปกรณ์แล้วถวายอนุโมทนา พระราชทาน

ปัจจัยมูลรูปละ ๑ บาท แล้วเสด็จกลับลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียง ออกจากเกาะสมุย มาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาเที่ยงเศษ เวลาบ่ายโมงเศษออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสมุยมาทอดที่เกาะพงัน แลได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานผ้าแจกแก่พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการบรรดาที่โดยเสด็จพระราชดำเนินทั่วกัน เวลาบ่าย ๔ โมงเศษเสด็จขึ้นประพาสยังเกาะพงัน แลสรงน้ำในลำธารเสด็จเช่นก่อน ๆ มา ครั้นสรงน้ำแล้วเสด็จมาประทับพลับพลา ทรงจารึกอักษรจีนย่อแลเลข ๑๓๙ บนตัวอักษรจีนย่อนั้นที่ก้อนศิลาตรงหน้าพลับพลาที่ประทับ ครั้นเสร็จแล้วทรงปลูกต้นจันกะพ้อ ๔ ต้นในที่ใกล้พลับพลา แลทรงปล่อยไก่แลนกพิราบไว้ที่เกาะนี้เพื่อให้เกิดพืชพันธุ์ต่อไป เวลาย่ำค่ำเศษเสด็จกลับเรือพระที่นั่งมหาจักรี คืนวันนี้ประทับแรมที่เกาะพงัน

วันที่ ๑ มิถุนายน เวลาย่ำรุ่ง ออกเรือพระที่นั่งจากเกาะพงัน ตัดตรงไปศีรมหาราชา วันนี้แล่นเรือพระที่นั่งทั้งกลางวันกลางคืน

วันที่ ๒ มิถุนายน เวลาย่ำรุ่งถึงศีรมหาราชา ทอดเรือพระที่นั่งณที่นี้ เวลาเช้า ๒ โมงเศษสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชเทวีได้ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทพร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิวัตนวิศิษฏ์ในเรือพระที่นั่ง เวลาเช้า ๕ โมงเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับที่พระตำหนักพักสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชเทวีท้ายศีรมหาราชา เสวยกลางวันที่นี้ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษได้เสด็จทรงม้าพระที่นั่ง ไปทอดพระเนตร

ที่ประทับสมเด็จพระบรมราชเทวีที่ทำใหม่บนเนินเขา แล้วทรงปลูกต้นพวาต้นหนึ่ง สมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงปลูกต้นหนึ่ง แล้วเสด็จกลับมาประทับณที่พัก จนเวลาบ่าย ๓ โมงเศษเสด็จกลับถึงเรือพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๔ โมงเศษออกเรือพระที่นั่งจากศรีมหาราชามาทอดที่เกาะสีชัง เวลาบ่าย ๕ โมงเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นประพาสเกาะสีชัง ประทับที่พระที่นั่งมันธาตุรัตนโรจน์ แล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาทุ่มเศษออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสีชังถึงสันดอนเวลา ๔ ทุ่มเศษ เรือพระที่นั่งติดตื้นแล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียงมาขึ้นเรือมุรธาวสิทธิสวัสดิ์ ๆ ได้ใช้จักรจากปากน้ำมาหยุดที่หน้าเมืองสมุทปราการ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียงมาขึ้นที่สพานหน้าสเตชั่นรถไฟ ทรงพระดำเนิรมาขึ้นรถไฟ รถไฟใช้จักรต่อมาถึงสเตชั่นวัวลำพองเวลา ๓ ยามเศษ ในที่นั้นมีพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทรับเสด็จอยู่เปนอันมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสปฏิสันฐารด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการที่มาเฝ้ารับเสด็จตามสมควร แล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งกลับพระบรมมหาราชวัง เปนสิ้นการเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลฝั่งตวันตกแต่เท่านี้

จดหมายเหตุ

เสด็จหัวเมืองในแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๒๔

วันที่ ๒๑ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงรถพระที่นั่งไปประทับณพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการพอสมควรแล้ว เสด็จประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่ายโมงหนึ่งกับ ๑๐ นาที ครั้นเวลาบ่ายโมงหนึ่งกับ ๑๘ นาที เรือพระที่นั่งใช้จักรขึ้นไปกลับลำที่หน้าวัดราชาธิวาส แล้วล่องลงไปตามลำน้ำเจ้าพระยา มีเรือรบมกุฎราชกุมารแลเรือสุครีพตามด้วยสองลำ เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเมืองสมุทปราการ เรือพระที่นั่งหยุดรับพระยาสมุทบุรานุรักษ์กับกรมการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แลราษฎรซึ่งนำสิ่งของมาทูลเกล้าฯ ถวาย แล้วพระราชทานดอกไม้ธูปเทียนให้พระยาสมุทบุรานุรักษ์เชิญไปบูชาพระสมุทเจดีย์ แล้วออกเรือพระที่นั่งเดินต่อไปถึงสันดอน ทอดรอน้ำอยู่จนถึงเวลาทุ่มครึ่งจึงได้ออกเดินต่อไป เมื่อขณะเรือพระที่นั่งแล่นออกไปผ่านป้อมผีเสื้อสมุทและป้อมพระจุลจอมเกล้า ป้อมทั้งสองนี้ยิงสลุตถวายคำนับ

วันที่ ๒๒ เรือเดินต่อไป เวลาเช้าโมงครึ่ง ถึงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ทอดเรือพระที่นั่งตรงหน้าเมือง เวลาบ่าย ๔ โมงเสด็จพระราชดำเนินลงทรงเรือกรรเชียง ก็ไปประพาสที่ฝั่งตำบลเกาะหลัก เวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จกลับประทับแรมในเรือพระที่นั่ง เวลายามหนึ่งเรือพระที่นั่งออกเดินต่อไป

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ฉายกับสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสีมาที่ยุโรป
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

วันที่ ๒๓ เวลาเช้าโมงครึ่ง ถึงเกาะลังกาจิ๋วแขวงเมืองชุมพร ทอดเรือพระที่นั่งที่หน้าเกาะ พระยาวรสิทธิเสวีวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาล กับข้าราชการมณฑลชุมพรมาเฝ้ารับเสด็จในเรือพระที่นั่ง เวลาเช้า ๓ โมงเสด็จขึ้นประพาสบนเกาะ เสด็จประพาสถึงถ้ำรังนก ทรงจารึกศักราช ๑๒๔ เลขหมายของรัชกาลในครั้งนี้ เป็นครั้งที่ ๓ ที่เสด็จประพาสถ้ำนี้ เวลาบ่าย ๒ โมงเสด็จกลับ เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งเรือพระที่นั่งออกเรือกลับมาทอดที่ปากน้ำเมืองชุมพรบ่าย ๔ โมงเศษ เวลาเย็นเสด็จขึ้นประพาสหินกาก ที่ท้ายตนเป็นที่จะยกที่ว่าการเมืองมาตั้ง[๑] ได้จัดการตกแต่งสะพานท่าน้ำและมีถนนตรงขึ้นไปจากท่า ไปยังพลับพลาที่ทำรับเสด็จ ตั้งอยู่บนเนินเชิงเขาทางประมาณ ๒๐ เส้น เมื่อเสด็จขึ้นบนนั้นแล้ว พระยาวรสิทธิเสวีวัตร ซึ่งออกล่วงหน้ามาแต่เกาะลังกาจิ๋วแต่วานนี้ มารับเสด็จและนำกรมการและราษฎรเฝ้า มีพระราชดำรัสปราไสแก่ผู้ที่มาคอยเฝ้าพอสมควร แล้วเสด็จมาสู่ปรำหน้าท่า พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล และมีพระราชปฏิสัณฐานปราไสแก่พระสงฆ์เหล่านั้น มีพระครูจุฬามุนี เจ้าคณะเมืองเป็นประธาน แล้วพระราชทานย่ามยี่ปุ่น แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานแจกเสมาพระราชทานแก่เด็กนักเรียน ซึ่งมาร้องสรรเสริญพระบารมีด้วย เสด็จขึ้นไปประทับที่พลับพลา เวลาย่ำค่ำ เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาทุ่มเศษเรือออกจากปากน้ำเมืองชุมพร

---

๑ ครั้นตกลงจะทำทางรถไฟ จึงระงับความคิดที่จะย้ายเมืองมาตั้งริมทะเล

วันที่ ๒๔ เวลาย่ำรุ่งครึ่ง ถึงเกาะพงันแขวงเมืองไชยา ทอดเรือพระที่นั่งตรงอ่าวธารเสด็จ เวลาเช้า ๔ โมงเสด็จขึ้นประพาสมีราษฎรเฝ้าเสด็จขึ้นทอดพระเนตรศาลาสร้างใหม่บนเนินสูงยังไม่แล้ว ๆ เสด็จขึ้นไปณที่จารึกอักษรพระนาม จ.ป.ร. อันที่หนึ่ง โปรดเกล้า ๆ ให้จารึกศักราช ๑๒๖๗ เพิ่มเป็นเครื่องหมายในการเสด็จประพาสอีกครั้งหนึ่งแล้วเสด็จกลับมาสรงน้ำณที่ซึ่งเคยสรง และเสวยกลางวันในศาลาเพิ่มที่เสวยแล้วเสด็จทรงเรือไฟชุมพรไปประพาสหาดทรายในอ่าวธารประเวศ บ่าย ๕ โมงเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาทุ่มเศษออกเรือพระที่นั่งจากเกาะพงัน

วันที่ ๒๕ เวลาเช้า ๔ โมง ถึงบ้านจะทิ้งพระอำเภอปละท่า แขวงเมืองสงขลา เรือพระที่นั่งทอดตรงที่ว่าการอำเภอออกไป เวลาเช้า ๕ โมงเสด็จขึ้นประพาสตำบลบ้านและวัดจะทิ้งพระซึ่งเป็นวัดโบราณ ประทับเสวยเครื่องว่างบนที่ว่าการอำเภอ บ่าย ๔ โมงเศษเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เรือออกเดินไปทอดที่เมืองสงขลาเวลาทุ่มเศษ

เรือพระที่นั่งถึงปากน้ำเมืองสงขลาแล้วทอดที่ใกล้เกาะหนู พระยาสุขุมนัยวินิตข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช หม่อมเจ้าจรูญศักดิ์กฤษฎากร ปลัดมณฑล พระยามนตรีสุริยวงศ์กับข้าราชการมณฑลนครศรีธรรมราชลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง

วันที่ ๒๖ เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง เสด็จขึ้นประพาสเมืองสงขลา ทรงเรือกรรเชียงเรือกลไฟรุ่งเข้าไปในปากอ่าวเมืองสงขลา เสด็จขึ้นที่

สพานท้ายตลาด เสด็จตามทางถนนนครซึ่งเปนถนนใหญ่มีร้านสองข้าง เสด็จประทับมาเปนระยะตลอดถนน แล้วเสด็จประทับบ้านพระยาวิเชียรคีรี (ชม) ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบังสุกุลศพพระยาวิเชียรคีรี ไตรแลไตร ผ้าขาว ๑๐ พับ พระสงฆ์ ๑๕ รูป มีพระสิริธรรมมุนีเปนประธาน บังสุกุลแล้วถวายอนุโมทนาแลถวายอดิเรก แล้วเสด็จออกจากบ้าน พระยาวิเชียรคีรี (ชม) ทอดพระเนตรศาลมณฑล แล้วเสด็จไปยังที่พักของข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่บัดนี้ ประทับเสวยกลางวันที่นี้ เสวยแล้ว ทรงรถม้าประพาส ออกทางถนนกลันตันเลี้ยวไปทางถนนไทรบุรี แล้วเลี้ยวลงถนนวิเชียรชมมาลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงที่ท่าหน้าที่พักข้าหลวงเทศาภิบาล บ่าย ๕ โมงเศษเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง

การจัดรับเสด็จคราวนี้ ที่ท่าน้ำท้ายตลาดที่เสด็จขึ้น ทำเปนสพานยื่นออกไปจากฝั่งพอเรือพระที่นั่งเทียบได้ถนัด ดาดปรำด้วยใบไม้ ตามเสาปรำสองข้างผูกด้วยกิ่งสน ถนนทางเดิรเตียนสอาด ตามระกร้านตลาดทั้งสองข้างทางผูกธงผูกผ้าตั้งเครื่องบูชาตลอดมา ที่ ๆ พักของข้าหลวงเทศาภิบาลได้ตกแต่งเปนที่ประทับร้อน มีที่เสวยที่เสด็จออกและที่เลี้ยงดูข้าราชการที่ตามเสด็จเปนการพรักพร้อมเรียบร้อย เวลา ๒ ทุ่มเศษ เรือพระที่นั่งออกจากปากน้ำเมืองสงขลาเดิรเรือตลอดคืน

วันที่ ๒๗ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงบางนราแขวงเมืองสาย เรือพระที่นั่งทอดตรงช่องปากคลองบางนรา เวลาบ่าย ๓ โมงเสด็จทรงเรือ

กรรเชียงเข้าคลองไปขึ้นที่ท่าหลวง ทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ และที่ว่าการอำเภอ แล้วทรงพระราชดำเนินมาตามถนนในหมู่บ้าน เสด็จมาลงเรือที่ระหว่างทาง เสด็จกลับตามทางเดิมมาประทับแรมในเรือพระที่นั่ง

เวลายามเศษเรือพระที่นั่งออกจากยางนราไปเมืองกลันตัน

วันที่ ๒๘ เวลาย่ำรุ่ง ถึงเมืองกลันตัน เรือพระที่นั่งทอดที่ตรงปากน้ำ พระพิทักษ์ประชาราษฎร์ หลวงธรรมรัฐธราทรกับพวกตนกูศรีตวันกรมการ แลมิสเตอร์ทอมซันผู้ช่วยที่ปรึกษาเมืองกลันตัน ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง แล้วเลื่อนเรือพระที่นั่งขึ้นมาทอดที่ปากน้ำใหม่ พระยาพิพิธภักดี พระยากลันตันกับพระโยธีประดิษฐราชามุดา พระรัษฎาธิบดีบุตร แลตนกูลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง แล้วกราบถวายบังคมลาไปจัดการรับเสด็จที่บนเมือง เวลาเช้า ๓ โมงเศษเสด็จขึ้นประพาสประทับในเรือพระที่นั่งกรรเชียงเรือกลไฟจูงเข้าไปในลำแม่น้ำ เมื่อเสด็จลงในเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือมกุฎราชกุมารเรือสุครีพเรือมุรธาวสิตสวัสดิสสุต เรือเดิรประมาณ ๓ ชั่วโมงถึงท่าขึ้นเสด็จขึ้นบนสพานท่าน้ำ พระยากลันตันแลญาติพี่น้องศรีตวันกรมการเฝ้ารับเสด็จพระราชดำเนิร ประทับตรัสพอสมควรแล้ว เสด็จพระราชดำเนิรไปตามปรำที่ได้จัดไว้ตลอดจนถึงที่พลับพลา หน้าพลับพลามีร้านพระสงฆ์นั่งสวดถวายไชยมงคล ประทับที่พลับพลาหน่อยหนึ่ง แล้วเสด็จไปตามปรำซึ่งมีต่อออกไปทางหลังพลับพลาอีก ไปถึงบ้านพระยา

กลันตันประทับเสวยกลางวันที่บ้านพระยากลันตัน เสวยแล้วเสด็จประพาสทอดพระเนตรถนนแลตลาด แล้วเสด็จกลับมาประทับที่พลับพลาประทับร้อนอีก เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ เสด็จกลับประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียงเรือไฟจูงขึ้นไปเหนือน้ำแวะทอดพระเนตรบ้านที่ปรึกษา แล้วเสด็จกลับตามทางเดิมประทับแรมในเรือพระที่นั่ง

การจัดรับเสด็จที่นี้ พอเรือพระที่นั่งทอดที่อ่าวเรียบร้อยแล้ว มีเรือกระบวรแห่เปนอันมากตีฆ้องกลองออกมารับเสด็จและตามไปจนถึงท่าขึ้น ส่วนบนเมืองนั้น ตั้งแต่ปลายสพานขึ้นไปตามทางเสด็จพระราชดำเนินมีปรำดาดเพดานด้วยผ้าขาวปูผ้าลาดตลอดถึงพลับพลา และทางต่อหลังพลับพลาจนถึงบ้านพระยากลันตัน สองข้างทางปรำมีแขกถือหอกซัดเหน็บกฤชยืนรายตลอดไปจนถึงพลับพลา และมีพลตระเวนคอยรับเสด็จด้วย เมื่อเรือพระที่นั่งประทับท่า บนเมืองยิงปืนสลุตถวายคำนับ และมีราษฎรมาคอยดูอยู่แน่นสองข้างทางตลอดไป การเลี้ยงดูอาหารจัดอย่างแขกทั้งสิ้น เมื่อเสด็จกลับบนเมืองสลุตอีกครั้งหนึ่ง ในระยะทางเสด็จพระราชดำเนินทางน้ำมีเรือแขกทอดสองข้างรายไปตั้งแต่ปากน้ำตลอดมาในลำแม่น้ำจนถึงท่าเสด็จขึ้น เวลาทุ่มเศษออกเรือพระที่นั่งจากเมืองกลันตัน

วันที่ ๒๙ เวลาเช้าโมงเศษถึงเมืองตรังกานู เรือพระที่นั่งทอดที่หน้าเมือง พระไชเยนทรฤทธิรงค์ รายามุดา ตนกูยาซา ตนกูจิมาลกากับศรีตวันกรมการลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง แต่

พระยาพิไชยภูเบนทร์ พระยาตรังกานูป่วยลงมารับเสด็จไม่ได้ เวลาเช้า ๒ โมงเศษเสด็จขึ้นประพาสบนเมือง กระบวรเสด็จเหมือนอย่างเสด็จขึ้นเมืองกลันตัน เรือรบที่ตามมากับเรือพระที่นั่งสลุตเหมือนที่เมืองกลันตัน เรือพระที่นั่งประทับท่าขึ้นที่บนเมืองมีสลุต ที่สพานท่าเสด็จขึ้นมีผู้มารับเสด็จทั้งผู้หญิงผู้ชายราษฎรเปนอันมาก เสด็จขึ้นประทับตรัสแก่ผู้ที่มาเฝ้านั้นพอสมควรแล้ว เสด็จไปบ้านพระยาตรังกานู พระยาพิไชยภูเบนทร์ พระยาตรังกานูออกมารับเสด็จที่ประตูบ้าน ประทับอยู่บนบ้านสักครู่หนึ่ง แล้วเสด็จออกประพาสทอดพระเนตรถนนและตลาด และเสด็จกลับมาขึ้นทางหลังบ้านพระยาตรังกานู ประทับเสวยที่บ้านพระยาตรังกานู เวลาบ่าย ๒ โมงเศษเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๔ โมงเรือพระที่นั่งมหาจักรีออกจากเมืองตรังกานู กลับขึ้นมาข้างเหนือ

การจัดรับเสด็จที่เมืองตรังกานูคล้ายเมืองกลันตัน แต่ไม่มีพลับพลา

วันที่ ๓๐ เวลาเที่ยง เรือพระที่นั่งถึงตำบลบันนะเระแขวงเมืองยิหริ่ง เรือทอดห่างจากฝั่งประมาณ ๒ ไมล์ พระยาพิพิธเสนามาตย์ พระยายิหริ่งลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง วันนี้ฝนตกมาก ไม่เปนโอกาศที่จะเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นประพาส จึงไม่เสด็จประพาส เวลา ๑๐ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งจากบันนะเระ

วันที่ ๑ กรกฎาคม เวลาเช้าโมงเศษ เรือพระที่นั่งถึงที่อ่าวเมืองตานี ทอดเรือพระที่นั่งตรงปากน้ำ พระยามหิบาลบริรักษ์ ข้าหลวงบริเวณ กับพระยาเมืองทั้งเจ็ดหัวเมืองบางคนลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง

แล้วกราบถวายบังคมลาขึ้นไปรับเสด็จที่บนเมือง เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง เสด็จทรงเรือกรรเชียงไปขึ้นที่สพานฝั่งตวันออกริมบ้านพระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร ซึ่งรับราชการตำแหน่งพระยาเมือง ๆ ตานี พระยามหิบาลบริรักษ์กับพระยาเมืองทั้งเจ็ดหัวเมืองเฝ้ารับเสด็จที่สพาน เสด็จทอดพระเนตรตามทางถนนมาจนถึงบ้านพระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร เสด็จพระราชดำเนินที่บ้านนี้แล้ว ทรงพระดำเนินไปตามถนนริมแม่น้ำ ทอดพระเนตรวัดตานีนรสโมสรแล้วไปทอดพระเนตรศาลบริเวณ ประทับทอดพระเนตรศาลโต๊ะกาลีพิจารณาความ แล้วทรงพระดำเนินมาลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงที่ท่าตรงหน้าศาลบริเวณ เสด็จขึ้นไปทางเหนือน้ำถึงสพานตลาดแขก เสด็จขึ้นทอดพระเนตรตลาดแขก แล้วเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งล่องตามลำแม่น้ำถึงท่าที่ว่าการบริเวณซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งตวันตก เสด็จพระราชดำเนินขึ้นทอดพระเนตรที่ว่าการ แล้วทรงพระดำเนินไปที่ ๆ พักข้าหลวงบริเวณตามทางบก ประทับทอดพระเนตรตลาดซึ่งข้าหลวงนัดประชุมราษฎรมาออกร้าน แล้วทรงพระดำเนินไปประทับที่บ้านข้าหลวง ประทับเสวยที่นั้น เสวยแล้วเสด็จออกทอดพระเนตรชนโค ชนแกะ มวยปล้ำที่สนามหน้าที่พักของข้าหลวง เวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง เวลา ๕ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งจากเมืองตานี

วันที่ ๒ เวลาย่ำรุ่งแล้วเรือพระที่นั่งถึงเมืองสงขลา ทอดเรือพระที่นั่งที่อ่าวเมืองสงขลาใกล้เกาะหนูดังที่เคยทอดวันแรกนั้น เวลาเช้าโมงเศษเสด็จทรงเรือพระที่นั่งกรรเชียงขึ้นทรงรถประพาสแหลมทราย

เวลาเช้า ๕ โมงเสด็จกลับมาประทับในเรือพระที่นั่งมหาจักรี เรือพระที่นั่งออกเดิรต่อมา เวลายามหนึ่งถึงอ่าวเมืองนครศรีธรรมราช เรือพระที่นั่งทอดในอ่าวห่างฝั่งมาก

วันที่ ๓ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟจูงถึงที่ตื้นปากน้ำกะพูน เรือพระที่นั่งต้องเข็นหน่อยหนึ่งแล้วเข้าลำน้ำกะพูนมาขึ้นท่าแพเปนต้นทางถนนราชดำเนิร ระยะทางเรือเดิรแต่เรือพระที่นั่งมหาจักรีจนถึงท่าแพ ๓๐๐ เส้นเศษ เมื่อเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นที่สพานท่าน้ำ พระยาสุขุมนัยวินิต พระยาสุนทราทรธุรกิจกับข้าราชการมณฑลนครศรีธรรมราชเฝ้าอยู่ที่นั่น มีพระราชดำรัสปราไสแล้วเสด็จประทับณพลับพลาท่าน้ำครู่หนึ่ง แล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งที่จัดไปรับเสด็จแต่กรุงเทพ ฯ เสด็จพระราชดำเนิรไปตามทางถนนราชดำเนิร ประทับในระหว่างทาง ทรงฉายรูปหลายแห่ง เสด็จถึงที่ว่าการเมืองซึ่งจัดเปนที่ประแรมเวลาบ่ายโมงเศษ

ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษเสด็จทรงรถพระที่นั่งไปที่วัดสวนป่าน ทอดพระเนตรที่ตั้งศพเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ กับหม่อมราชวงศ์หญิงมารดาพระยานครศรีธรรมราช แล้วเสด็จวัดพระมหาธาตุ ทรงนมัสการพระมหาธาตุแล้วเสด็จประทับในวิหารธรรมศาลา พระราชาคณะ พระครูถานานุกรมเจริญพระพุทธมนต์เปนการสมโภชพระมหาธาตุ เวลาค่ำเสด็จกลับพลับพลาประทับแรม

วันที่ ๔ เวลาโมงเช้า เสด็จทรงรถพระที่นั่งประพาส ประทับทรงฉายรูปในระยะเสด็จพระราชดำเนิรจนถึงวัดพระมหาธาตุ พระราชกาน

อาหารบิณฑบาตเลี้ยงพระสงฆ์ซึ่งมาสวดมนต์เมื่อวานนี้ แล้วเสด็จทอดพระเนตรในเขตวัดแลทรงฉายรูป ประทับเสวยเครื่องว่างที่ในวัด แล้วเสด็จมาประทับในวิหารธรรมศาลา ทรงจุดเทียนนมัสการ แล้วพระสงฆ์ที่ถิ่นนั้นสวดถวายอนุโมทนาจบแล้ว พราหมณ์เวียนเทียนสมโภช เวลาบ่ายโมงเศษเสด็จกลับมาประทับที่พลับพลาประทับแรม เวลาบ่าย ๔ โมงเศษเสด็จทรงรถพระที่นั่งไปประทับณพลับพลาวัดสวนป่าน ทรงสั้นนาคเพลิงและทรงผักแคพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ และศพหม่อมราชวงศ์หญิงมารดาพระยานครศรีธรรมราช พระราชทานไตรบังสุกุลศพละ ๕ ไตร ผ้าขาวศพละ ๑๐ พับ พระราชทานเพลิงแล้วเสด็จประพาสตามทางถนนรอบกำแพงเมืองด้านตวันตก แล้วเสด็จกลับพลับพลาประทับแรม

วันที่ ๕ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จออกณสนามหน้าพลับพลาทอดพระเนตรการแห่ผ้าห่มพระมหาธาตุแล้วเสด็จขึ้น เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จออกทรงรถประพาสวัดมหาธาตุ ประทับที่วิหารพระม้าแลทรงฉายรูป ทอดพระเนตรพระระเบียง พระวิหารเขียน พระศรีมหาโพธิแล้วมาประทับทอดพระเนตรละคอนของทรัพย์ภรรยาพระสิริธรรมบริรักษ์เวลา ๒ ทุ่มเศษเสด็จกลับพลับพลาประทับแรม

วันที่ ๖ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จทรงรถพระที่นั่งไปประพาสสวนสหาย ทรงฉายรูปแล้วเสด็จต่อไปถึงสวนราชฤดี ประทับทรงฉายรูปแล้วเสด็จกลับมาเลี้ยวขึ้นถนนท่าโพธิ ซึ่งเปนถนนเลียบริมลำพระยา

ไปถึงวัดท่าโพธิ์ เสด็จประทับในพระอุโบสถ พระสิริธรรมมุนีกับพระสงฆ์รับเสด็จอยู่ที่วัดนี้ ประทับตรัสกับพระสิริธรรมมุนีแล้วเสด็จทอดพระเนตรโรงเรียนและกุฎีพระสิริธรรมมุนี และหอไตรของเก่า ทรงฉายรูปและพระราชทานเสมาเด็กแล้วเสด็จกลับตามทางเดิม มาประทับทอดพระเนตรออฟฟิศกรมแผนที่แล้วเสด็จกลับพลับพลาประทับแรม

เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จทรงรถพระที่นั่งไปประทับณหอที่นั่งในจวนเก่าของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เจ้าพนักงารเชิญพระอัฐิและอัฐิท่านผู้ที่เนื่องในวงศ์เมืองนครศรีธรรมราช คือ

พระอัฐิ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์

พระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๑ พระองค์เจ้ายิ้มราช

พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมวงศ์

เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์)

เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย)

เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อยกลาง)

เจ้าจอมมารดานุ้ยใหญ่ ในรัชกาลที่ ๑ เจ้าจอมมารดาของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิเสพย์

เจ้าจอมมารดานุ้ยเล็ก ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้ายิ้มราช

ท่านผู้หญิงอิน ภรรยาเจ้าพระยานครน้อย

เจ้าพระยามหาสิริธรรม

พระยาเสนหามนตรี

เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ ในรัชกาลที่ ๓ เจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าเฉลิมวงศ์

หม่อมราชวงศ์หญิง หลานเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทร์รณเรศร เปนภรรยา เจ้าพระยานคร ฯ น้อยกลาง

รวม ๑๓ พระโกษฐ์และโกษฐ์มาตั้ง ทรงทอดผ้าไตร ๕ ไตร ผ้าขาว ๑๐ พับสดับปกรณ์ แล้วสดับปกรณ์รายร้อยบังสุกุลรูปละ ๑ บาท อีกร้อยรูป แล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งออกไปทางประตูไชยทิศใต้ ซึ่งเปนทางไปเมืองพัทลุง ถึงศาลามีไชยซึ่งเปนทางแยกติดตรงไปตวันตกถึงเขาสันแหลมมลายูข้ามไปเมืองตรัง ประทับทอดพระเนตรและทรงฉายรูป แล้วเสด็จกลับมาวัดพระมหาธาตุ ทอดพระเนตรละคอนซึ่งพื้นภรรยาพระสิริธรรมบริรักษ์จัดเล่นถวายที่ในวัดนั้น เปนคู่แข่งกับทรัพย์ที่เล่นถวายเมื่อวันก่อนครู่หนึ่งแล้วกลับพลับพลาประทับแรม

วันที่ ๗ เวลาเช้า ๓ โมง เสด็จลงเรือมาดเก๋ง ซึ่งจัดเปนเรือพระที่นั่งที่คูเมืองด้านเหนือออกมาตามคลองนครพระยา ซึ่งพระยาสุขุมนัยวินิตได้ขุด พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียน เมื่อเวลาเสด็จมาหัวเมืองปักษ์ใต้นั้น ตรงมาตามทิศตวันออกมีทำนบกั้นเปนตอน ๆ ทางประมาณ ๑๕๐ เส้นถึงปากคลองท่อด้านครล่องลงตามลำน้ำออกทะเลแล้ว มีเรือกลไฟรับจูงมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จขึ้นประทับแรมในเรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๘ เวลาเช้า ๓ โมง เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งมาดเก๋งลำที่ทรงเมื่อวานนี้ เรือกลไฟจูงออกจากเรือพระที่นั่งมหาจักรีที่ทอดอยู่ที่เดิมตรงปากกะพุน ไปประพาสตำบลปากพนังซึ่งอยู่ที่สุดอ่าวแหลมตลุมพุก ระยะทางเรือเกือบถึงหมู่บ้านปากน้ำปากพนัง ๓ ชั่วโมง เมื่อเรือพระที่นั่งใกล้จะถึงปากน้ำ มีเรือราษฎรเปนอันมากออกมารับเสด็จให้ถวายไชยมงคลและตามเสด็จมาทั้งสองข้างเรือพระที่นั่ง เสด็จขึ้นไปทางเหนือน้ำอีกหน่อยหนึ่งถึงโรงสีกลไฟของจีนโค้หักหงี ยี่ห้อเตาเซ่ง ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ จีนโค้หักหงีกับบุตรและญาติได้จัดการรับเสด็จและเชิญเสด็จทรงเปิดโรงสีเปนฤกษ์ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงตัดเชือกที่ประตูทางจะเข้าไปในโรงเครื่องจักร เปนสมมตว่าทรงเปิดโรงสีนั้นแล้ว ทรงพระราชดำเนินทอดพระเนตรห้องต่าง ๆ ซึ่งเปิดทำการถวายทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จมาประทับเสวยกลางวันที่บ้านนายอำเภอ เสวยแล้วเสด็จทรงพระราชดำเนินทอดพระเนตรร้านของถวาย ซึ่งข้าราชการและราษฎรในอำเภอนี้จัดมาถวาย และมีการเล่นหนังตลุงและโนห์ราด้วย เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งเสด็จกลับมาตามทางเดิม ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลา ๒ ทุ่ม เสด็จขึ้นประทับบนเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลายามหนึ่งเรือพระที่นั่งออกจากอ่าวเมืองนครศรีธรรมราช

วันที่ ๙ เวลาเช้าโมงหนึ่ง เรือพระที่นั่งมหาจักรีถึงเกาะพงันทอดตรงท่าเสด็จ เวลาเช้า ๒ โมงเสด็จประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียงขึ้นประพาส มีข้าราชการและราษฎรมาประชุมพร้อมคอยรับเสด็จเหมือน

คราวก่อน โปรดเกล้า ฯ พระราชทาน แจกเสมาแก่เด็กแล้ว ทรงพระราชดำเนินไปที่ลำธารที่เคยสรง ประทับสรงน้ำแล้วเสด็จมาเสวยเครื่องว่างที่ศาลาริมหาดนั้น แล้วเสด็จกลับถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาเที่ยงเศษ เวลาบ่ายโมงหนึ่งเรือพระที่นั่งมหาจักรีออกเดิน บ่าย ๓ โมงเศษถึงเกาะวัวตาหลับอยู่ในหมู่ช่องอ่างทอง เรือพระที่นั่งทอดในช่องเกาะ แล้วเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปยังเรือกลไฟเทวาสุราราม ทอดพระเนตรหมู่เกาะแลทรงฉายรูปแล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลา ๒ ยามเรือพระที่นั่งมหาจักรีออกจากเกาะในหมู่ช่องอ่างทอง

วันที่ ๑๐ เวลาย่ำรุ่งแล้ว เรือพระที่นั่งถึงเกาะลังกาจิ๋ว ทอดเรือที่หน้าเกาะ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งเสด็จขึ้นประพาสและประทับทรงฉายรูปเวลาเที่ยงเศษเสด็จกลับเรือพระที่นั่งมหาจักรี เรือพระที่นั่งออกเดินต่อมา บ่าย ๕ โมงถึงเมืองกาญจนดิษฐ์ เรือพระที่นั่งเข้าไปทอดในอ่าวห่างจากฝั่งประมาณ ๔๐ เส้น เรือพระที่นั่งทอดแล้วเสด็จประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียงเสด็จไปยังแหลม เข้าแม่น้ำปากน้ำตำบลบางสพาน ทรงพระราชดำเนินข้ามหาดทรายไปหน่อยหนึ่งถึงบ้านท่าน้ำในตำบลนั้น แล้วเสด็จลงประทับเรือเก๋งพายขึ้นไปทั้งได้เสด็จขึ้นทรงฉายรูป แล้วเสด็จประทับเรือพระที่นั่งเก๋งพายประพาสทางแม่น้ำจนตลอดคุ้งน้ำ พอเวลาพลบเสด็จกลับมาประทับเรือพระที่นั่งกรรเชียงมาขึ้นเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาทุ่มเศษเรือพระที่นั่งมหาจักรีออกเดิน

วันที่ ๑๑ เวลาเช้า ๕ โมง ถึงเกาะสีชัง เรือพระที่นั่งเดิรมากลับ ลำที่ด้านเหนือเกาะหน้าเขายอดพระจุลจอมเกล้า ๆ แล้วเข้าไปทอด ตรงแหลมวัง เวลาบ่าย ๒ โมงเศษเสด็จขึ้นประพาส โปรดเกล้า ๆ พระราชทานเสมาแจกเด็ก แล้วประทับทรงฉายรูปในเขตพระจุฑาธุช ราชฐาน บ่าย ๕ โมงเศษเสด็จกลับเรือพระที่นั่งมหาจักรี ๆ ออกจาก เกาะสีชังถึงสันดอน เวลา ๒ ทุ่มข้ามสันดอนเข้ามาทอดพ้นทุ่นดำเข้า มาหน่อยหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๒ เวลาย่ำรุ่งแล้ว เลื่อนเรือพระที่นั่งเข้ามาทอดที่ หน้าเมืองสมุทปราการ ป้อมพระจุลจอมเกล้าแลป้อมผีเสื้อสมุทสลุต แล้วเสด็จประทับเรือพระที่นั่งผูกใจจอด ทรงฉายรูปพระสมุทเจดีย์เปนต้น แล้วเสด็จกลับประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาเช้า ๔ โมงเรือพระ ที่นั่งออกจากเมืองสมุทปราการ บ่ายโมงหนึ่งถึงท่าราชวรดิษฐ์ เรือพระ ที่นั่งถึงท่าเรียบร้อยแล้วเสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่งมหาจักรี มาประทับ พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสปราไสแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการที่มารับเสด็จนั้นแล้ว เสด็จประทับรถม้าพระที่นั่งสู่พระบรม มหาราชวัง

สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสิมา

ฉายที่ยุโรป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

จดหมายเหตุ

เสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๒๙

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่ง ๔๕ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิร เสด็จลงประทับในเรือพระที่นั่งมหาจักรี ซึ่งเทียบที่ท่าราชวรดิษฐ์ เวลาเช้าโมงหนึ่งออกเรือพระที่นั่งล่องตามลำน้ำเจ้าพระยา ถึงหน้าเมืองสมุทปราการเวลาเช้า ๓ โมง ๕๐ นาที เจ้าพนักงานรักษาป้อมผีเสื้อสมุทยิงปืนสลุตถวายคำนับ พระพิพิธพลภักดีผู้รักษาราชการเมืองและข้าราชการเมืองสมุทปราการ และราษฎรบางคนมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เสด็จลงเรือพระที่นั่งมอเตอร์กระบี่เกรียงไกรรภพ เสด็จขึ้นเยี่ยมประชวรพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าจันทรพรรณรัชกัญญา ซึ่งเสด็จมาพักรักษาพระองค์ที่เมืองสมุทปราการ แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งเวลาเช้า ๕ โมง ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเสด็จลงเรือพระที่นั่งมอเตอร์ขึ้นไปตามลำน้ำเข้าคลองบางปลากด ประพาสลำคลอง มีราษฎรแต่งเครื่องบูชารับเสด็จ แล้วเสด็จกลับมาประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาย่ำค่ำออกเรือพระที่นั่ง ข้ามสันดอนเวลาทุ่มหนึ่งกับ ๑๐ นาทีตั้งเข็มบ่ายไปทะเลตวันตก เวลาสามยาม ๑๕ นาทีเรือเดิรห่างเกาะตะกูต ๑๐ ไมล์

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม เวลาเช้า ๓ โมง ๕๐ นาที เรือผ่านแหลมทองหลางระยะทาง ๙ ไมล์ เวลาบ่ายโมง ๕๐ นาทีผ่านเกาะไข่ห่าง

๒ ไมล์ ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมง ๔๕ นาฑีถึงอ่าวเมืองชุมพร ทอดสมอเรือพระที่นั่งที่ปากน้ำเมืองชุมพร พระยามหิบาลบริรักษ์ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลชุมพร และพระยาวรฤทธิฤาไชย ผู้ว่าราชการเมืองชุมพร ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง เวลา ๒ ยาม ออกเรือพระที่นั่งตั้งเข็มทางทิศใต้เบี่ยงไปข้างตวันออก

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่ง ๔๐ นาฑีทอดสมอเรือพระที่นั่งที่เกาะเต่าด้านเหนือ เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งออกเรือพระที่นั่งไปเกาะพงัน ไปทางทิศเหนือแห่งเกาะแล้ววกมาทางด้านตวันออก เวลาย่ำค่ำ ๓๐ นาฑีทอดสมอเรือพระที่นั่งหน้าเกาะพงันด้านตวันออก

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมง ๔๕ นาฑี เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประพาสเกาะพงันถึง จ. ป. ร. ที่ ๑ ทรงจารึกศักราช ๑๒๗๑ ที่ก้อนศิลาใหญ่หมายจุลศักราชเสด็จประพาส แล้วเสด็จกลับมาสรงน้ำที่ธารเสด็จและเสวยกลางวันที่พลับพลาปลายลำธาร เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งออกเรือพระที่นั่งไปเกาะสมุย ทอดสมอเรือพระที่นั่งที่หน้าเกาะสมุยด้านเหนือ คือหน้าแม่น้ำ เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งประทับแรม

วันที่ ๒๕ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่ง ออกเรือพระที่นั่งกลับไปทอดที่เกาะพงันด้านที่เรียกวกกะตุมเวลาเช้าโมงครึ่ง ครั้นเวลาเช้า ๕ โมง ออกเรือพระที่นั่งข้ามไปทิศตวันตกไปช่องอ่างทอง เวลาบ่ายโมง ๔๐ นาฑีถึงหมู่เกาะช่องอ่างทอง ทอดสมอเรือพระที่นั่งหน้าเกาะสามยอดด้านใต้ประทับแรม

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่ง ออกเรือพระที่นั่งข้ามไปปากน้ำเมืองหลังสวน เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งทอดสมอเรือพระที่นั่งที่ปากน้ำเมืองหลังสวน พระยาจรูญราชโภคากรลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เสด็จลงทรงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือมอเตอร์จูงไปถึงท่าตลาดปากน้ำ แล้วผ่านเรือพระที่นั่งเข้าไปตามลำน้ำ เสด็จขึ้นที่ท่าบางยี่โร ทรงพระดำเนิรไปทอดพระเนตร์ที่ว่าการเมืองหลังสวน แลบ้านพระยาพิไชยชลธิผู้ว่าราชการเมือง แลไปเสวยกลางวันที่บ้านพระยาจรูญราชโภคากร ตำบลบ้านขันเงิน เวลาบ่าย ๔ โมงเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งที่หน้าบ้านพระยาพิไชยชลธิ มาเสด็จขึ้นท่าตลาดปากน้ำ ทอดพระเนตร์ทางตัดใหม่ เปนทางขวางขึ้นไปบางยี่โร พระครูธรรมวิจิตร เจ้าคณะเมืองแลกรมการราษฎรมาคอยเฝ้า เวลาย่ำค่ำเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งประทับแรม

วันที่ ๒๗ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมง ออกเรือพระที่นั่ง ถึงอ่าวตะโกเวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงเรือมอเตอร์จูงประพาสคลองตะโก แลทอดพระเนตร์ด่านภาษีที่ปากน้ำราษฎรมาคอยรับเสด็จ แล้วเสด็จกลับมาถึงเรือพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๒ โมงออกเรือพระที่นั่งเลียบฝั่งไปทางทิศเหนือ ไปเกาะหลักหน้าเมืองปราณบุรี

วันที่ ๒๘ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่ง ๔๐ นาที ทอดสมอเรือพระที่นั่งที่หน้าเมืองปราณบุรี หม่อมเจ้าปรานีเนาวบุตร ผู้ว่าราชการเมืองปราณบุรีมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แลราษฎรมาเฝ้าถวายของ เวลา ๒ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งไปข้างเหนือ

วันที่ ๒๙ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมง ทอดสมอเรือพระที่นั่งตรงแหลมเจ้าลายที่หน้าตำบลฉะอำเขตเมืองเพ็ชรบุรี พระยาสุรินทรฦๅไชยผู้ว่าราชการเมืองแลพระเพ็ชรพิสัยศรีสวัสดิ์ปลัดเมืองเพ็ชรบุรี มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เดิมกะว่าจะเสด็จขึ้นประพาสที่บ้านฉะอำ แต่มีฝนตั้งมาไม่ได้เสด็จขึ้นฝั่ง เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๐ นาฑี ออกเรือพระที่นั่งข้ามไปฝั่งทะเลตวันออก ตั้งเข็มไปทางทิศใต้ข้อนข้างตวันออกข้ามมาเกาะครามทะเลตวันออก เวลายามหนึ่งกับ ๔๕ นาฑี ทอดสมอเรือพระที่นั่งที่หน้าเกาะคราม ประทับแรม

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม เวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จประพาสเกาะครามมีพ่องจารเม็ก ราษฎรเฝ้าถวายของ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานของแลเงินตามสมควรเหมือนทุกแห่งมา เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาฑี เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ออกเรือพระที่นั่งตั้งเข็มไปทางทิศเหนือ ถึงเกาะสีชังเวลายามหนึ่ง ทอดสมอเรือพระที่นั่งประทับแรม

วันที่ ๓๑ พฤษภาคม เป็นวันบำเพ็ญพระราชกุศลตามที่เคยมาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดดาดสี่ที่ท้ายเรือพระที่นั่ง ตั้งโต๊ะมีดอกไม้ธูปเทียนตั้งเครื่องประดับฐานที่ยทองคำลงยามีพานรอง บรรจุกระดาษจารึกพระนามสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ แลสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์เป็นต้น ซึ่งเคยบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศพระราชทานมีพระภูษาโยงแลสายพระราชอาสน์ มีเครื่องนมัสการพานทองคำลงยา

เครื่องห้า เวลาเช้า ๓ โมง พระสงฆ์เมืองชลบุรี บางพระ แลที่เกาะสีชังรวม ๒๐ รูปซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้นิมนต์มาพร้อมกันในเรือพระที่นั่ง มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควร แล้วทรงจุดเทียนนมัสการ ทรงศีล พระสงฆ์สวดมนต์เริ่มภาณต้นไปเพียงรัตนสูตร หยุดตอนหนึ่ง แล้วสวดเมตตานิสงส์แลคิริมานนท์เจ็ดคัมภีร์ แลทรงทอดผ้าไตรสดับกรณ์ แล้วสวดถวายพรพระ ทรงประเคนขันเข้าขวดน้ำแลพระราชทานวัดถุเปนมูลค่าจตุปัจจัยมากบ้างน้อยบ้างตามที่ทรงคุ้นเคย แลพระราชทานสัญญาบัตรให้พระจิตร์วัดจุฑาทิศน์ธรรมสภารามเกาะสีชัง เปนพระครูศรีฉพังคสังวร พระอาจารย์เพ็ชร์ วัดบางพระ เปนพระครูเพ็ชโรปมคุณ ขณะนั้นพระสงฆ์สวดไชยมงคลเสร็จแล้ว พระครูเพ็ชโรปมคุณถวายยถาอนุโมทนาแล้วพระสงฆ์ทั้งปวงถวายพระพรลา ต่อไปทรงแจกเงินพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ราชินิกูลแลข้าราชการทั่วกัน แลโปรดเกล้า ฯ ให้แจกเงินพลทหารเรือทั้งเรือพระที่นั่งมหาจักริแลเรืออื่น ๆ ที่ตามเสด็จพระราชดำเนิร แล้วพระราชทานเงินในที่ฝึกหัดเด็กคัดสันดานที่เกาะสีชัง เปนเสร็จการในวันเดียว

วันที่ ๑ มิถุนายน เวลาย่ำรุ่งออกเรือพระที่นั่งข้ามไปศรีราชา ทอดสมอเรือพระที่นั่งเวลาเช้าโมงหนึ่ง เวลาเช้า ๒ โมงเสด็จขึ้นท่าศรีราชา เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีผู้จัดการรับเสด็จ แลหม่อมเจ้าจำรงสิริผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ทรงพระราช

ดำเนิรไปที่พักรถไฟขนไม้ซึ่งตั้งอยู่ใกล้โรงจักรเลื่อยไม้ หัวหน้าบริษัทป่าไม้ศรีราชาอ่านรายงารการทำป่าไม้ แลแสดงความยินดีที่เสด็จพระราชดำเนิรมา มีพระราชดำรัสตอบแล้วเสด็จขึ้นรถไฟไปตำบลหนองค้อ ระยะทาง ๔๐๐ เส้น ทอดพระเนตรวิธีชักซุงขึ้นเลื่อนเหล็กซึ่งเปนความคิดของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี แลทอดพระเนตรล้มไม้ใหญ่ แล้วเสด็จขึ้นเลื่อนคนไสขึ้นไปทอดพระเนตรวิธีปล่อยไม้ลงมาจากที่สูง เสด็จกลับทางเดิมมาประทับเสวยกลางวัน ที่บ้านเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ซึ่งจัดตกแต่งเปนที่เจริญตา เวลาบ่าย ๓ โมงเสด็จทอดพระเนตรโรงพยาบาลซึ่งสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชเทวี ทรงบริจาคทรัพย์สร้างขึ้นเปนเรือนไม้ทาสีหลายหลัง ทำอย่างมั่นคงดี แล้วเสด็จมาลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงที่ท่า เรือมอเตอร์จูง มาเสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งมหาจักรี พระราชทานสิ่งของมีอักษรพระบรมนามาภิธัย จ. ป. ร. แก่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีแลภรรยา และหม่อมเจ้าอำรงสิริเช่นที่พระราชทานข้าหลวงเทศาภิบาลแลผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งจัดการรับเสด็จตลอดทางมา เวลา ๒ ยามออกเรือพระที่นั่งไปเกาะพระ

วันที่ ๒ มิถุนายน เวลาย่ำรุ่งถึงเกาะพระ ตรงช่องสัตหีบ ทอดสมอเรือพระที่นั่งที่หน้าเกาะด้านเหนือ ที่เกาะพระมีประภาคารและโรงพยาบาลสำหรับคนมีโรคต้องห้าม ซึ่งมากับเรือจากท่าเมืองต่างประเทศ เวลาประกาศให้เรือพักสำหรับหมอตรวจ ประทับแรมที่หน้าเกาะพระ

วันที่ ๓ มิถุนายน เวลาย่ำรุ่งออกเรือพระที่นั่งไปช่องแสมสาร เขตมณฑลจันทบุรี เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๑๐ นาฑีทอดสมอเรือพระที่นั่งที่หน้าเกาะแสมสาร พระศรีสมุทโภคผู้ว่าราชการเมืองระยองแลกรมการท้องที่มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เวลา ๗ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งกลับมาเกาะสีชัง ตั้งแต่เดิรเรือจากกรุงเทพ ฯ พึ่งมามีคลื่นลมคืนวันนี้คืนเดียว พอเรือแคลงบ้าง นอกจากนั้นทะเลเรียบตลอดมา

วันที่ ๔ มิถุนายน เวลาเช้าโมงหนึ่งถึงเกาะซีชัง ทอดสมอเรือพระที่นั่ง ประทับแรม

วันที่ ๕ มิถุนายน เวลาย่ำค่ำออกเรือพระที่นั่งมาข้ามสันดอนทอดสมอเรือพระที่นั่งที่ปากน้ำ จนเวลา ๑๐ ทุ่มจึงเลื่อนเรือพระที่นั่งเข้ามาตามลำน้ำเจ้าพระยา

วันที่ ๖ มิถุนายน เวลาเช้า ๕ โมง เรือพระที่นั่งเทียบท่าราชวรดิษฐ์ เสด็จขึ้นพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสกับพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการที่มารับเสด็จแล้ว เสด็จประทับรถพระที่นั่งเสด็จสู่พระราชวังสวนดุสิต